

соціальна робота
ВСТУП
ДО
спеціальності

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ
ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

І.І. МИГОВИЧ

СОЦІАЛЬНА РОБОТА

(вступ до спеціальності)

Ужгород - 1997

“Поличка “Карпатського краю”,
16(59) ISSN 0869-0782

ББК 60.5
М57

Автор - Іван Іванович МИГОВИЧ, доктор філософських наук, професор, керівник кафедри соціальної роботи Ужгородського державного університету.

У посібнику, що є вступною частиною до вузівського курсу з нової для України спеціальності “Соціальна робота”, висвітлюються її об’єктивна зумовленість, зростаюче суспільне значення, основні наукові засади, практичне спрямування та шляхи засвоєння.

Розрахований на студентів університетів, викладачів гуманітарних інститутів, коледжів, училищ, працівників державних установ, правоохоронних органів, громадських організацій, благодійних закладів, що займаються соціальним захистом і забезпеченням різних категорій населення, а також на читачів, які цікавляться питанням соціальної політики й управління.

Рецензенти: доктор філософських наук

О.М. МИРОНЕНКО (м. Київ),

кандидат філософських наук В.М.

КУВЕНЬОВА (м. Москва).

Науковий редактор: кандидат філософських наук **Ю.А. ВОРОБЕЦЬ**

І.І. Мигович. 1997

”Поличка карпатського краю”. 1997

ПЕРЕДМОВА

У житті кожної людини є віхи, які значною мірою визначають її подальшу долю. Одна з таких - професійне самовизначення, вибір улюбленої діяльності. Вкрай важливо, щоб воно було вільним, усвідомленим і вдалим, тобто органічно поєднувало особисті бажання, можливості і суспільні потреби.

Стрімкий розвиток виробництва, науки, техніки, духовного і політичного життя зумовлює глибший поділ суспільної праці, внаслідок якого виникли десятки тисяч професій, спеціальностей і продовжують з'являтися нові. Кожна з них має свою специфіку й призначення, вимагає відповідних знань і навичок, покликана сприяти задоволенню не лише суспільних потреб, але й якомога повнішій реалізації уподобань, творчих сил та здібностей особи для досягнення нею повноцінного буття, людського щастя.

Будь-яка професія по-своєму цікава, корисна. Нині до їх переліку додається ще одна, досі нами не знана - спеціаліст соціальної роботи. У державному реєстрі вона позначається так: 7.040203. Та ці сухі цифри мало що кажуть не лише необізнаним юнакам і дівчатам, які щойно закінчили середню школу, але й більшості фахівців різних сфер. Чому? Справа не стільки в незвичній назві, скільки в самому змісті діяльності, що іменується "соціальна робота". Кожен знає, бодай в загальних рисах, що таке інженерна, освітня, лікувальна, юридична, військова та інші галузі наукових знань і професійної практики. А слово "соціальний", хоч і вживається часто, насправді не зрозуміле більшості людей. Навіть серед вчених відсутня єдність в його чіткому тлумаченні. Тож чи не передчасна поява пов'язаної з ним спеціальності? Що таке соціальна робота? У чому її суть і особливості? Що її спричинило? Кого вона стосується? Які в неї перспективи?

Відповіді на ці та пов'язані з ними запитання мають не лише безпосереднє значення для тих, хто обирає професію, але й становлять пізнавально-практичний інтерес для усіх громадян, бо багатьом з них завтра чи невдовзі соціальний працівник може виявитися потрібним так, як, скажімо, вчитель або лікар.

Система прикладних соціальних наук і видів діяльності у нашій

країні тільки формується. В Україні сьогодні бракує висококваліфікованих політологів, соціологів, соціальних психологів, педагогів, конфліктологів, управлінців та багатьох інших фахівців. Суспільна потреба в них очевидна і, судячи з досвіду розвинених країн Заходу, все більше зростатиме. Це ж стосується і соціальної роботи. Молодим людям, які вирішили пов'язати з нею своє життя, необхідно багато знати і вміти. На це будуть спрямовані навчальний процес, організаційно-виховна робота, самопідготовка, практика - усі сторони вузівського життя. Та з самого його початку важливо глибоко усвідомити зміст і призначення майбутньої професії, звірити з її вимогами свої плани, сили і характер, увердитися у правильності зробленого вибору, щоб згодом не розчаровуватися в ньому, не мучитися сумнівами щодо його доцільності чи шукати іншого.

Соціальна робота як наука й навчальна дисципліна у нас проходить процес становлення. Тому, окрім вітчизняного досвіду й літератури, в книзі широко використано й творчо адаптовано матеріали виданої в перекладі з англійської (США) трьохтомної “Энциклопедии социальной работы” (Центр общечеловеческих ценностей, Москва, 1993), підготованого Московським державним соціальним університетом підручника “Теория и методика социальной работы” (1994), інших сучасних зарубіжних видань цього профілю, переданих Ужгородському державному університету в ході виконання попереднього проекту за програмою “Темпус-Тасис”.

Відчутну допомогу в підготовці та випуску посібника надали також видання Школи соціальної роботи Національного університету “Києво-Могилянська академія” та цінні поради її керівника професора В.І. Полтавця.

Користуючись нагодою, автор висловлює ширю вдячність правлінню Закарпатського обласного благодійного фонду “Надія” сприяннями якого ця скромна праця змогла побачити світ.

Отже, розпочнемо ознайомлення з суттю соціальної роботи та шляхами і способами її опанування.

Тема 1. ЧОМУ СТАЄ АКТУАЛЬНОЮ СОЦІАЛЬНА РОБОТА В УКРАЇНІ?

- *Що означає термін “соціальне”?*
- *Біосоціальна природа людини.*
- *Нова Конституція про Україну як соціальну державу.*
- *На кого передусім розрахована соціальна робота?*
- *Скільки соціально вразливого населення на Закарпатті?*

Щоб викласти центральну ідею соціальної роботи, вдамося до змісту її базового поняття (категорії). В латинській мові слово *societas* означає спільність, а *socialis* - суспільне. Через таку всеосяжність, універсальність термін “соціальне” сьогодні у нас тлумачать, усвідомлюють по-різному.

По-перше, він вживається у значенні “суспільний”, тобто відмінний від біологічних, природних явищ і процесів. У даному випадку все, що охоплює життєдіяльність людського суспільства в цілому, являє собою соціальне.

По-друге, це поняття відображає становище і роль людини в суспільстві (соціумі) і виражається у відносинах взаємозв’язку, взаємодії різних груп, які так чи інакше диференціюються, розділяються за тими чи іншими ознаками (взаємостосунки класів, націй, поколінь, статей і т.д.). У процесі спілкування, взаємодії у складі тієї чи іншої групи формуються соціальні якості кожної людини, що визначають і характеризують її поведінку.

По-третє, поняття “соціальне” відбиває відносини нерівності, які існують між людьми. Суспільство розпадається на класи, шари, верстви, групи, що різняться між собою характером власності, розміром багатства, рівнем освіти, кваліфікацією, обсягом влади, престижем і т.д. Та й самі індивіди надто різні - талановиті і не дуже здібні, працездатні й хворі, активні й пасивні, наполегливі й безвольні тощо.

По-четверте, цим терміном (соціальне) охоплюється вся сукупність проблем людського життя - стосунки між собою та різними спільнотами, стан довкілля, умови побуту, праці, відпочинку, забезпечення матеріальними й духовними благами, специфічні проблеми мо-

лоді, жінок, дітей, людей похилого віку та ін. Соціальне немов би входить в інші відносини, однак не зливається з ними, не розчиняється в них. Тому говорять про соціально-економічні, соціально-політичні, соціокультурні відносини, процеси, проблеми. Соціальні процеси можуть стосуватися всього людства, окремого суспільства, його конкретних сфер, сторін, структурних частин (класів, верств, організацій, малих груп і т.д.).

Таким чином, *соціальне* - це особливий аспект суспільних відносин, що виникає у ході сумісної діяльності індивідів і соціальних спільностей в конкретно-історичних умовах, проявляється у ставленні один до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя.

Як відомо, людина - складна біосоціальна істота, наслідок тривалої фізичної, культурної еволюції, що відбувається в певному природному, географічному, суспільному середовищі. Виділення людини з тваринного світу започатковане близько 2 мільйонів років тому, коли її предок вперше взяв у руки знаряддя праці, що ознаменувало появу найдревнішого інституту — виробництва. За ним виникла і утвердилась власність - спочатку колективна, а потім приватна. Протягом 500 тисяч літ відбувалося становлення і вдосконалення сім'ї. Людина сучасного типу і створене нею суспільство з'явилися 40 тисяч років тому. 10 тисяч років тому сформувалися держава, армія, систематична освіта в школах та інші соціальні інститути.

У чому проявляється біосоціальність людини сьогодні? З одного боку, вона - вищий ступінь розвитку біологічної еволюції, елемент живої природи, генетичне пов'язаний з іншими її явищами, формами. Біологічне, тобто "живе", в людині становить її організм, задатки, тілесну фізичну структуру, темперамент, динаміку психічних процесів, здатність реагувати, переживати, здійснювати реальні вчинки. З другого боку, людина - активний творець історичного процесу, розвитку матеріального виробництва, духовної культури. Це мислячий, діючий суб'єкт соціальної дійсності. Самі по собі наслідки його праці (спороди, знаряддя, засоби транспорту, технології і т.п.) не є соціальне. Його утворюють взаємодіючі люди.

Біосоціальність людини створює особливий світ, унікальну

цілісність, здатну, з одного боку, відчувати, переживати, бажати, бути нездоланною, мати силу життєвої необхідності, а з другого — діяти свідомо (не по-тваринному), співпереживати, відчувати радість не лише (і не стільки) від вгамування почуття голоду, але й від прекрасного. Соціальне виростає з природного, є якісно новим, вищим станом життя, його регулювання на основі усвідомлених, цілеспрямованих зусиль для задоволення різноманітних людських потреб.

Соціальне явище або процес виникає тоді, коли поведінка навіть одного індивіда потрапляє під вплив іншого або їх груп (спільності) незалежно від того, чи присутні фізичний індивід або спільність. Саме в процесі взаємодії з врахуванням очікувань, дотримуючись визнаних норм і правил, індивіди впливають один на одного, сприяють інтеграції (засвоєнню) тих чи інших якостей суспільних відносин. Тобто соціальне виникає в ході взаємодії людей, детермінується відмінностями їх місця і ролі в конкретних структурах суспільства, проявляється, в свою чергу, в різних ставленнях індивідів і груп (спільностей) до явищ та процесів суспільного життя і між собою.

Оточуюча нас соціальна дійсність багатоманітна. Вчинки людей, їх співробітництво і конфлікти, діяльність державних закладів, функціонування економіки, переміщення, творчість, спілкування, переживання, інші прояви поведінки індивідів - все це своєрідний, проїнятий невидимою енергією і численними лініями вируючий океан людського буття, жива соціальна реальність, в якій головна діюча сила — Людина. У цьому вирі кожен з нас має свою нішу, місце, призначення, ролі, функції, права і обов'язки, стимули і обмеження. Головне покликання соціальної роботи полягає в тому, щоб допомогти людям, які цього потребують, адаптуватися до навколишніх умов, структур, механізмів, добитися повноцінного життя в суспільстві.

Важко, а то й неможливо стисло описати суть цієї роботи. Особливо це стосується людей, які ніколи не мали з нею справи, не вдавалися за допомогою до соціальних служб чи працівників. Нелегко це здійснити й тому, що соціальна робота виконує в розвинених країнах різноманітні функції. Деякі з них у нас донедавна (значною мірою й сьогодні) були компетенцією державних органів. Для зайнятих тут службовці допо-мога соціально-вразливим особам залишається (за незначними винятками) одним із багатьох обов'язків, тобто не

головним змістом їхньої діяльності. Належним чином не розроблялися наукові засади, методика, технологія соціальної роботи.

Сьогодні ситуація в українському суспільстві принципово змінилася. Наша країна з початку 90-х років встала на самостійний шлях розвитку, радикально змінюється її політичний устрій, економічна система, соціальна структура, духовне життя. Орієнтирами на цьому нелегкому шляху є положення нової Конституції (Основного Закону), прийнятої 28 червня 1996 р. Верховною Радою України. В ній вказано, що “Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава” (ст. 1). Найвищою соціальною цінністю в країні проголошені “Людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканість і безпека” (ст. 3). Права і свободи людини та їх гарантії визначають, згідно з новою Конституцією, зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження прав і свобод людини визнано за головний обов’язок держави. Вона має забезпечувати соціальну спрямованість економіки (ст. 13), створювати політичні, законодавчі та інші передумови для реалізації прав, свобод та обов’язків громадянина, яким присвячено чи не основний (II) розділ Конституції. Її 46 стаття підкреслює: “Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом”. В Конституції вказані також конкретні шляхи підтримки державою громадян і груп населення, що потребують соціального захисту і допомоги для гідного їх життя.

Перехід від однієї до іншої системи, суспільна трансформація - це завжди і скрізь непростий, суперечливий, болючий процес. Злам усталених і формування нових умов, уявлень, цінностей, норм, відносин відбуваються у протидії, конфліктах, боротьбі, яка, природньо, супроводжується труднощами, здобутками, деформаціями, помилками, втратами. Це виразно і гостро проявляється в Україні. З ряду об’єктивних і суб’єктивних причин (про них конкретно буде йти мова в лекціях з політології, історії, соціології та інших дисциплін) перехідний період в нашому суспільстві порівняно з іншими східно- і центральноєвропейськими країнами виявляється довшим, складнішим і напруженішим в

соціальному плані. Пов'язана з ним криза зберігає системний, затяжний, слабо керований характер і має тенденцію до поглиблення. Наведемо конкретні приклади з основних сфер життя нашого суспільства.

У першій половині 90-х років різко зменшилися продуктивні сили України, порушилися колишні господарсько-економічні механізми, зв'язки, інфраструктура, виробничі відносини і т.д. Тому значно знизилася матеріальне виробництво - основа нормальної життєдіяльності будь-якого суспільства.

Таблиця I

Зміна виробництва найважливіших видів продукції в Україні

Назва продукції	1990р.	1995р.	з 1995 до 1990рр.,%
Ел. енергія, млрд. кВт/год.	298,5	192	64,3
Нафта, в т.ч. газовий конденсат, тис.тонн	5,3	4	75,5
Газ, млрд. куб. метрів	28,1	18,1	64,4
Вугілля, млн. тонн	164,8	83,6	50,7
Залізна руда, млн. тонн	105	50,4	48
Чавун, млн. тонн	44,9	18	40,1
Сталь, млн. тонн	52,6	22,3	42,4
Трактори, тис. штук	106,2	10,4	9,8
Цемент, млн.тонн	22,6	7,6	33,5
Мін. добрива, млн. тонн	4,8	2,2	45,8
М'ясо, включаючи суб-продукти, тис. тонн;	2763	846	30,6
Хліб і хлібобулочні вироби, тис. тонн	6701	3848	57,4
Тканини, млн. кв. метрів	1212	168	13,9
Взуття, млн. пар	196,5	20,5	10,4
Телевізори, тис. Штук	3774	217	10,4
Пральні машини, тис. штук	788	212	26,9
Електропилососи, тис. штук	1073	285	26,6

На думку вчених і політиків, економіка України зруйнована. відкинута на 30-40 років назад. Народне господарство України впритул наблизилося до становища, яке в медицині називають “колапс”. Це коли людина ще не вмерла, але й жити їй вже, власне, нічим. В корчах глобальної кризи - економічного колапсу - наша, економіка ще бореться за виживання. Та працює вона абияк. І це накладає різко негативний відбиток на прибуткову й витратну частини бюджету. Криза економіки завдає ударів насамперед по соціальному захисту населення. Якщо ще 1992 року витрати на нього становили 8,3% від усього бюджету, то в 1995 році - лише 3,5%. А оскільки прибуткова його частина виявилася виконаною тільки на 84,9%, дефіцит бюджету перевищено на 11,8 %, то уряд вирішив економити кошти на будинках-інтернатах, фонді соціального захисту інвалідів, пенсіях та інших витратах, що стосуються добробуту населення. Ця тенденція поглибилася в 1996 р. Лише за перші чотири його місяці установам соціального забезпечення недодано близько двох трильйонів карбованців.

На з'їзді Української спілки промисловців і підприємців (1994 р.) нинішній президент країни Л.Д. Кучма констатував розшарування суспільства на бідних і супербагатих, голод і зростання безробіття, зупинення виробництва і деіндустріалізацію економіки, деградацію освіти і охорони здоров'я. 0,3% населення мають в місяць на члена сім'ї по 20 тис. доларів.

У зв'язку з катастрофічним скороченням виробництва відбувається стрімке зниження зайнятості, масового характеру набуває безробіття - явне і приховане, повне і часткове.

За 1991-1995 рр. чисельність працюючих скоротилася в промисловості на 24%, в будівництві - на 35%, в житлово-комунальному господарстві, невиробничих сферах побутового обслуговування - на 30%. Трудові ресурси країни становлять 29,3 млн. чол., з них зайнято в народному господарстві (нерідко формально) лише 21,6 млн. чол. (див.: Економічний і соціальний розвиток України у 1995 році. Щорічна доповідь Президента України про внутрішню та зовнішню політику України. К., 1996, с. 40). На обліку служби зайнятості у 1995 р. перебували 640,1 тис. чол.; 2,7 млн. чол. побували у тривалих неоплачуваних відпустках, ще близько 900 тисяч - вимушено

працювали на умовах неповного робочого дня (тижня).

За даними федерації профспілок України кількість “прихованих” безробітних в Україні влітку 1996 р. становила 5-7 млн. чол. Та це далеко не повні дані. За матеріалами вибіркових соціологічних досліджень рівень прихованого безробіття у вказаний період становив 18-25% від кількості економічно активного населення країни. А в таких галузях, як машинобудування, легка, харчова, лісова промисловість, радіоелектроніка, цей показник становив 27-43 %. Ці сумні цифри відбивають не лише загрозливу ситуацію на українському ринку трудових ресурсів, а й неминуче відчуження мільйонів працездатних людей від надійних засобів свого існування. А це живить соціальне напруження в суспільстві, розширює поле криміногенних проявів, сприяє відтоку з країни за рубіж кваліфікованих фахівців, як правило, найсучасніших галузей виробництва, науки, техніки. Мільйони їх працюють перекупниками і дрібними торговцями імпортного краму на стадіонах, вулицях і площах. Такий спосіб життя засмоктує, нівечить, унеможливує повернення до виробничої і творчої праці, згубно впливає на соціально-демографічний і культурний розвиток суспільства. Так, за даними західних дослідників, зростання безробіття на 1 % веде до підвищення смертності серед населення на 2%, кількості самогубств - на 4,1 %, вбивств - на 5,7 %, психічних захворювань - на 6 %, розлучень - на 7%. Як сказав генеральним директор Міжнародної організації праці (МОП) Мішель Хансен, безробіття призводить до “надзвичайно невинуватих витрат ресурсів і поглиблення людських страждань”. А колишній прем'єр-міністр Швеції Улоф Пальме вважав, що “крім війни і стихійних лих не існує нічого, чого люди боялись би більше, ніж безробіття” (*див. газ.: Товариш, 1996, № 24, с. 2*). Для більшості населення України життя стало нестерпним і продовжує погіршуватися. Так, за даними статистичних досліджень, в 1992 р. грошей постійно не вистачало 40% громадян, а нині - 76%. Ці люди, намагаючись звести кінці з кінцями, постійно знаходяться в перманентних пошуках засобів існування, латання дірок сімейного бюджету, а значна їх частина живе в умовах абсолютної бідності, не може задовольнити елементарні потреби в харчуванні, житлі, одязі, не кажучи вже про культурні запити, відпочинок та інше. Мова йде фактично про фізіологічне і моральне виживання цих людей, майбутнє

України як держави. Ми, як визнав Л.Д. Кучма, - на межі національної катастрофи. Ось ще деякі ознаки цього стану. За висновками вчених, коли виробництво в країні зменшується до 30%, починається криза. У нас за 1991-1995 рр. обсяг валового внутрішнього продукту скоротився у 3,5 раза, капітальні вкладення у промисловість, сільське господарство, науку й культуру - в 8-10 разів. Національний дохід за вказаний період впав на 55%. Масштабне руйнування продуктивних сил переводить донедавна розвинену Україну (хоч і з деформованою економікою) до розряду слаборозвинених держав. Внутрішній продукт на душу населення знизився у нас з 2226 ам. доларів в 1990 до 560 у 1996 р. Життєвий рівень основної маси людей впав у 9 раз. Водночас далі посилюється поляризація за основною лінією протистояння - багаті-бідні. Диференція заробітної плати, наприклад, досягла співвідношення 93:1. У 78% населення вона нижча фізіологічного рівня (передбачає для непрацюючої особи на добу приблизно 58 г м'яса, 0,5 л молока, півяйця, 4 г риби, 369 г картоплі, 219 г овочів, 101 г фруктів і ягід, 301 г хліба, 19 г олії, 57 г цукру; це той поріг, нижче якого для непрацюючого настає біологічне згасання, а далі смерть).

Оскільки доходи абсолютної більшості населення країни скоротилися за п'ять років у 15-20 разів, відповідно зменшилося споживання. У квітні 1996 р., наприклад, вартість набору з 22 основних продуктів харчування становила 55 грн. на душу населення (у сучасних цінах), а номінальна середньомісячна зарплата зайнятих в державному секторі - 123 грн. До того ж людям треба платити за житло, комунальні послуги, електроенергію, транспорт, купувати промислові товари першої необхідності, а також одяг, взуття, ліки тощо. А як бути мільйонам пенсіонерів, студентів, безробітних, в яких мінімальні доходи становили 6,0 - 15 грн.? їм доводиться економити на своєму шлункові.

За даними Інституту геронтології АМН України населення нашої країни харчується нині дуже нераціонально. Раніш медиків турбувало в основному надмірне споживання тваринних жирів, чистих вуглеводів, недостатне - овочів, фруктів. При цьому 40% людей харчувалися надмірно, 42 % — в інтервалі рекомендованих наукою норм і лише 18% - недоїдали. Сьогодні картина протилежна. Близько 80% осіб старшого віку недоїдають. В їх раціоні практично відсутні

м'ясо, рибопродукти, фрукти, молоко. І не випадково.

Починаючи з 1991 року до травня 1994 року в Україні ціни на хліб зросли в 16 666 разів, на молоко - в 11 667, цукор і варену ковбасу - в 14 000, картоплю - в 22 000 разів. За цей час заробітна плата, стипендії, пенсії підвищилися лише у 3333 рази (див.: "Віче", 1995, № 3, с. 14). Тому споживання м'яса на душу населення зменшилося із 68 до 43 кг, молока - з 373 до 254, риби - із 17,5 до 3,5, цукру- з 50 до 33, фруктів і ягід - з 47 до 27 кг, яєць - із 272 до 183 шт. Скоротилося навіть споживання хлібопродуктів (з 141 до 134 кг), які становлять близько половини нашого раціону. Загалом калорійність харчування в країні скоротилася майже в 3 рази і продовжує знижуватися.

Купівельна спроможність населення України нижча, ніж в ряді країн СНД. Це видно на прикладі Києва порівняно з іншими столицями.

Таблиця 2

Кількість продуктів, які можна було купити на середню зарплату в столицях деяких країн у 1995 році

Місто	Яловичина, кг	Хліб пш.,кг	Картопля, кг	Молоко,л
Москва	70	172	450	252
Мінськ	32	185	326	359
Алма-Ата	46	146	280	197
Київ	36	137	155	202
Ташкент	34	85	120	200
Бішкек	26	-	160	158
Кишинів	26	88	101	100
Баку	8	73	33	31
Єреван	7	61	73	31

Падіння життєвого рівня населення досягає критичної межі. У вересні 1995 р. більше 85% опитаних, заданими служби Соціс-Геллап, заявили, що їх прибутків практично не вистачає ні на що і головне питання для них - "як вижити?" Більшість населення охопив розпач. Його живить передусім триваюча інфляція. Відомо, що коли приріст грошової маси становить 50% щомісячно і вище, настає гіперінфляція. У нас індекс інфляції складав у 1993р. 10255%, в 1994р. - 501, у 1991 р - 281,7% (див.: Економічний і соціальний розвиток України у 1995 році..., с. 32). Особливо болючих ударів по сімейному бюджету мало імущих верств населення завдало багаторазове підвищення плати за житло, комунально-побутові послуги. Основна маса громадян втратила будь-які засоби для виживання. Через мізерну купівельну спроможність та з деяких інших причин згортається виробництво вітчизняної промисловості. Більшість підприємств наближається до банкрутства. Рівень життя в Україні нижчий, ніж в інших країнах колишнього Радянського Союзу. Він абсолютно не відповідає тому потенціалу, який Україна мала колись, до початку т.з. реформ. Особливо погіршився добробут абсолютної більшості українців в 1996 р У виступі на сесії парламенту в липні того року новопризначений прем'єр-міністр України П.І. Лазаренко констатував: "В економіці у цілому продовжують домінувати негативні процеси: далі скорочуються обсяги промислового і сільськогосподарського виробництва; на жаль, знижується життєвий рівень основної маси населення. Ми дійсно загальмували інфляцію... Але це не супроводжувалося зростанням виробництва... Справжнім лихом стала криза платежів, яка практично паралізує народне господарство... Неблагополучність з бюджетом завдає удару не тільки по економіці, але й по соціальній сфері, по нашим людям" (Газ. "Голос України", 8 липня 1996р.). Як відзначалося у зарубіжній пресі, згідно з більшістю міжнародних рейтингів, Україна займає за важливішими показниками найгірші позиції серед усіх постсоціалістичних країн. Вектор її розвитку, на думку популярної газети "Зеркало недели", явно спрямований на формування економіки і суспільства латиноамериканського типу, якому притаманні колоніальна залежність,

корумпованість, крайні соціальні суперечності.

Великим соціальним злом для народу України є дедалі наростаюча п'яна лихоманка. Збільшення п'яниць, з одного боку, зумовлене погіршенням життєвого рівня людей, а з другого - призводить до подальшого їх зубожіння, зростання злочинності, нарешті до виродження й вимирання. Тисячі з них гинуть у п'яних бійках, через алкоголізм народжується все більше дебілів, калік з дитинства.

На хмільне питво витрачаються сотні тисяч тонн зерна, картоплі, інших харчів. Ще більше його, низькоякісного, надходить з-за кордону. Внаслідок цього сьогодні в Україні споживається у середньому по 25 літрів чистого алкоголю на душу населення (враховуючи і нелегальний). Якщо враховувати, що після вживання 10 літрів настає деградація людини, то маємо підстави говорити про алкогольний геноцид в країні. І це не перебільшення, бо Всесвітня організація охорони здоров'я стверджує, що 100 грамів спожитого алкоголю діє протягом 18-20 діб, руйнуючи до 20 тисяч клітин головного мозку. Причому ці клітини ніколи невідроджуються! Звідси—деградація особи, величезна шкода фізичному й психічному здоров'ю, інтелектуальному потенціалу нації. Оскільки жертвою спиртних напоїв стає насамперед молодь, у неї деформуються моральні якості, вона втрачає почуття власної гідності, здатність до благородних вчинків, здорового потомства, волю для гідного самоутвердження. На цьому ґрунті процвітають сімейні розлади, статєва розпуста, злочинність та інші людські біди.

Наша країна не знала такого, як нині, розгулу злочинності, особливо організованої, мафіозної, корумпованої. Тому одним з перших кроків нинішнього Президента України Л.Д. Кучми не випадково був його Указ від 21 липня 1994 р. "Про невідкладні заходи по посиленню боротьби із злочинністю". Та передвиборна обіцянка навести порядок в країні поки що не дає бажаних наслідків. У виступі на розширеному засіданні Генеральної прокуратури України 9 липня 1996 р. Президент сказав: "Оцінюючи стан боротьби із злочинністю, потрібно відверто визнати: криміналізацію суспільства зупинити поки що не вдалося... Реальністю є те, що не змінюється до кращого стан протидії злочинності взагалі, а організованої злочинності й корупції зокрема".

В атмосфері політичних пристрастей, економічного занепаду й правового безмежжя різні зміни відбуваються у соціальній структурі українського суспільства. На початку 90-х років вона включала 13,7млн. робітників, 3,5 млн. колгоспників, 6,1 млн. службовців, 8,8 млн. учнів та студентів. Перерозподіл власності, згортання виробництва, деформація процесу праці спричиняють порушення нормального функціонування також системи обміну, розподілу, споживання і відтворення. В 1992-1995 рр. реальний обсяг внутрішнього валового продукту скоротився більш ніж на 50 %. Отже, доходи населення мали б також скоротитися відповідно вдвічі. Насправді вони зменшилися у десятки разів. Таким чином була зруйнована традиційна і штучно створена нова соціальна структура. В ній зберігаються колишні класи, верстви, групи (робітники державних підприємств, колгоспники, науково-технічна й гуманітарна інтелігенція, рядові службовці, учні, студенти, військові) .водночас з'являються нові (великі власники, середні і дрібні підприємці, фермери, кооператори, зайняті індивідуальною трудовою діяльністю). Деякі змінюють свій статус (працівники приватних, змішаних підприємств, духовенство), займають проміжне соціальне становище (працюючі пенсіонери). Характерна ознака перехідного періоду - масове безробіття, поява декласованих прошарків (професійні злочинці, бомжі, люмпени тощо). Серед них існують великі відмінності в рівні прибутків, культури, соціального престижу, владних можливостей, способів життя та ін. Загалом сьогодні 10 % швидко збагатілих верств населення отримують прибутки у 20 разів більші, аніж 10% малозабезпечених (що вище десятиразової стелі, прийнятої у західних країнах). За короткий строк цілком зведено нанівець середній клас, який становить основу будь-якого розвиненого суспільства. В Україні утворилися два полярних полюси: 5-8 % багатих і 92-95% бідних, що наближаються до критичної межі протистояння за якого можливі непередбачувані наслідки. Серед зубожілих опинилося багато колишніх висококваліфікованих робітників і селян, інженерно-технічних працівників, управлінців, вчених, митців, вчителів та інших категорій інтелігенції. В нашому суспільстві з'явилися знову мігранти, безробітні, голодні, безпритульні, біженці, декласовані елементи. Матеріальне становище мільйонів людей стало гіршим,

ніж в довоєнні часи. За перші три кризові роки у нашій країні і в сусідній Білорусії та Росії загинуло і передчасно померло близько 20 млн. чол. Це майже стільки ж, скільки загублено у війні з фашистською Німеччиною (“Демографічні дослідження”, вип.17,1993, с. 110).

Глибока соціально-екрномічна криза в Україні спричиняє катастрофічне погіршення демографічної ситуації. Зубожіння переважної більшості населення викликало обвальне падіння народжуваності. Водночас значно зріс рівень смертності. Статистичні дані свідчать про зменшення чисельності населення України - його депопуляцію.

Таблиця 3

Зміна чисельності населення України в першій половині 90-х років

	1991	1992	1993	1994	1995
Загальна чисельність населення, тис. чол	51944,4	52056,6	52244,1	52114,4	51728,4
Приріст (зменшення) чисельності населення за рік, тис.чол	112,2	187,5	-129,7	-386,0	-394,3
в тому числі:					
кількість народжених	630,8	596,8	557,4	521,5	492,9
кількість померлих	670,0	697,1	741,6	764,6	792,6

продовження таблиці 3

природний приріст (зменшення)	-39,2	-100,3	-184,2	-243,1	-299,7
Сальдо зовнішньої міграції (розрахунок)	151,4	287,8	54,5	-142,9	-94,6
Коефіцієнт (на 1000чол населення) загального приросту (зменшення)	2,1	3,6	-2,5	-7,4	-7,6
народжуваності	12,1	11,4	10,7	10,0	9,6
смертності	12,9	13,4	14,2	14,7	15,4
природного приросту (зменшення)	-0,8	-2,0	-3,5	-4,7	-5,8
Сальдо зовнішньої міграції	2,9	5,6	1,0	-2,7	-1,8

Примітка. Таблиця складена за матеріалами Міністерства статистики.

Депопуляція охопила більше 90% сільських адміністративних районів, стрімко поширюється і в містах більшості областей країни (див.: В. Стешенко, В. Піскунов. Ставка на гуманного нащадка/ демографічна ціна сучасної соціально-економічної кризи на Україні // Віче, 1996, № 8, с. 86-87).

Кількість померлих почала перевищувати кількість народжених

в цілому по країні з 1991 року. Протягом минулих п'яти років за рахунок природного скорочення населення України зменшилося на 866 тис. чол. Фактично ж втрачено, на думку спеціалістів, значно більший потенційно можливий його природний приріст. За демографічним прогнозом в 1991-1995 рр. він мав очікуватися у 75 тис. чол. Оскільки депопуляція набула стійкого характеру, передбачається, що втрати населення України за рахунок природного зменшення до 2015 р. можуть досягти 5 мільйонів. Є прогнози і песимістичніші.

Так, від імені Римського клубу наприкінці 1992 р. опублікована книга Данелли та Дениса Медоузів “За межею”, в якій порушується проблема виживання людства в наступному столітті. Виходячи з суто об'єктивістських міркувань, автори пропонують для її розв'язання три головних заходи, що мають бути здійснені

1. До середини ХХІ ст. населення планети має скоротитися до 1 млрд. чоловік.

2. Країни “третього світу” не повинні розвивати в себе промисловість та економіку за зразком індустріальних західних держав і їм слід перейти на “зелені технології”.

3. Народом цих же країн треба максимально скоротити матеріальні потреби і зосередитися на розвиткові духовних запитів.

До “третього світу” Медоузи відносять і країни СНД. Згідно з встановленими західними футурологами “квот” в найближчі 20-25 років Україна повинна мати 10-15 млн., Росія - не більше 50, Білорусь - близько 3 млн. чол. Досягтися ця “квота” буде, очевидно, тим шляхом, що намітився за останні роки. Адже тільки за рахунок зростання смертності і скорочення народжуваності населення України щороку скорочується на 300-450 тис. чол. і за подальшого спаду виробництва, погіршення харчування, поширення хвороб ця тенденція поглиблюватиметься.

Та “зелені технології” нам не підходять. Не врятують і залежали закордонні хімічно розчинені “фанти” та “коли”, багаторічної давності “снікерси”, переобтяжені штучними наповнювачами варені ковбаси та інші сумнівні продукти. Зниження за 1990-1995 рр. білкового раціону 85 % населення країни з 3600 до 2500 кілокалорій призводить до різкого підвищення смертності старших людей і деградування

розумових здібностей дітей від недоїдання (*див.*: Й. Вієський, В. Кудін. Чи будуть реалізовані плани зменшення населення України з 52 до 10-15 млн. чоловік//”Голос України”, 11 квітня 1996 р.” с. 7-8).

Особливу стурбованість викликає погіршення якісного складу населення, його статевो-вікової структури і здоров'я. Так, за 1991-1994 рр. середня тривалість життя знизилася серед чоловіків на 3, у жінок - на 2 роки. Дитяча смертність (у віці до 1 року) за цей період зросла з 12,9 до 14,5 на 1000 народжених.

Рівень смертності малюків у нашій країні більше ніж утричі перевищує аналогічний показник в Японії і удвічі - в Австрії, Канаді, Франції та Швеції. Лише кожна восьма-десята дитина у нас визнається здоровою на час вступу до школи і тільки 1 із 20 ~ закінчуючи її. В Україні більше 115 тис. дітей-інвалідів (*див.*: Економічний і соціальний розвиток України в 1995 році..., С. 16). Нараховується 51,1 тис. дітей, які залишилися без батьків (сироти). Позбавлені постійної батьківської опіки діти все частіше потрапляють у сферу інтересів кримінальних осіб, стають бомжами, жебракують. В 1995 р. неповнолітніми та за їх участю скоєно понад 40 тисяч злочинів (*див.*: вказана праця, с. 17). Збільшується частка померлих серед громадян працездатного віку: з 20,7 до 26,3%. Серед 173 тис. чол. цього віку, які померли 1994р., 81% становили чоловіки. Це веде до різкого зниження трудового потенціалу, послаблює соціальну активність населення загалом.

Особливо погіршуються якісні параметри макродемографічного рівня в сільській місцевості. Нині в кожному четвертому селі діти не народжуються взагалі, у кожному десятому немає їх віком до 5 років, а в кожному дванадцятому відсутня молодь від 16 до 20 років. Повсюдно села старіють, кількість непрацездатних перевищує чисельність працездатних. Якщо 1990 року скорочення природного приросту сільського населення становило - 3,4 (на 1000 жителів), то в 1994—7,2. Ця тенденція продовжує поглиблюватися. Загальна картина така: кожні три тижні вмирає одне з українських сіл. 1992 року від'ємне сальдо з'явилося і в містах. 1994 року тут природний приріст населення становив -3,5 (на 1000 жителів).

Погіршується генофонд населення України. Негативні процеси тривають у відтворенні найбільш активного суб'єкта,

державотворення -української нації. Несприятливо формуються міграційні зв'язки України в ближнім і дальнім зарубіжжям (табл. 3). Прискорення деструктивних, здебільшого руйнівних, явищ і процесів у сучасній демореальності країни дає вченим підстави твердити, що “ми стали сучасниками справді унікального, екстраординарного феномена новітньої демографічної історії України: вперше в мирний час у нас з'явилися, та набирають сили явища, які раніш звичайно мали місце тільки у відносно короткочасні періоди тяжких світових або громадянських, війн” (див.: вказана праця В. Стещенко і В. Піскунова // Віче, 1996, № 8 с. 89). Складається реальна загроза продовженню існування людності країни навіть в тій якості і кількості, досягнення яких є результатом усієї Ї попередньої еволюції, розвитку продуктивних (матеріальних і духовних) сил народу, формуванню його культури.

У цьому переконують і тенденції, що виразно простежуються у сім'ї - основній клітині соціального організму. Незадовільні матеріальні умови, соціальна незахищеність негативно позначаються на сімейно-шлюбних відносинах: скорочується кількість зареєстрованих шлюбів - з 9,3 до 7,7 за 1990-1994 рр. і водночас зростають розлучення - з 3,7 до 4 на 1000 жителів відповідно. Сьогодні в Україні 13% дітей народжують матері, які не перебувають в зареєстрованому шлюбі. Значною мірою вищевказані негативні фактори спричиняють еміграцію людей з України. Так, 1994 р. її покинуло 345,9 тис. чол. Не на 143,2 тис. більше прибулих. Основні потоки еміграції спрямовані до Росії, Ізраїлю, США Німеччини, Білорусії, Молдови. Останніми роками еміграція зросла.

Іміграція в Україну набуває однобічного, криміногенного спрямування. За 1995 р., наприклад, у нас осіло 744 тис. іноземних громадян (за далеко не повними даними). Більшість з них прибула не з кращими намірами. Ця категорія людей замість суспільне корисної праці займається спекуляцією, наркобізнесом, контрабандною діяльністю, подає допомогу і нерідко бере активну участь в незаконному переправленні громадян за кордон, створює криміногенну обстановку в прикордонних регіонах України.

Системна криза супроводжується погіршенням суспільного здоров'я загалом. Під ним Всесвітня організація охорони здоров'я

(ВООЗ) розуміє “стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя”. У його підтриманні переважає питома вага способу життя - 51,2%, далі йдуть такі фактори: генетичний 20,4%, оточуюче навколишнє середовище - 19,9%, медичне обслуговування ~ 8,5 % (див.: “Социоло-гические исследования”, 1994, № 10, с. 208-209).

На деформації способу життя більшості населення України позначилися як погіршення згадуваних матеріальних умов з їх наслідками, так і деякі екологічні, соціальні, політичні, духовні, психологічні фактори. Серед них можна виділити руйнування системи ціннісних орієнтацій, невизначеність, розгубленість, відчай, образу, гнів, песимізм, страх тощо. Суспільство ще довго відчуватиме згубні наслідки Чорнобильської катастрофи. Сьогодні в Україні склалася ситуація, в якій усі поверхневі, а в окремих регіонах і підземні води за рівнем забрудненості не відповідають вимогам стандарту на джерела водопостачання. Виникла небезпека бактеріологічного забруднення відкритих водойм. З 1991 р. щорічно реєструються спалахи холери. Захворюваність дифтерією збільшилась у 1995 р. в 1,9 рази. Набувають поширення - туберкульоз, злоякісні пухлини, серцево-судинні захворювання. Так, за останні чотири роки захворюваність від туберкульозу збільшилася на 24,1 %. а смертність від нього — на 32,1 %. Загострилися проблеми з венеричними хворобами, передусім сифілісом. І нас не минає СНІД. Помітне збільшення наслідків психічних захворювань, а також поширення алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, особливо серед молоді. Питома вага юнаків, не придатних внаслідок психічних розладів до військової служби, сягає до 20% звільнених від неї, Розпадається колишня система медичного обслуговування населення. Більшості людей стає недоступною безплатна кваліфікована медична допомога, а на селі - й елементарна. Так, 27 дільничних лікарень, 90 сільських амбулаторій торік не мали ні одного лікаря, а 461 фельдшерсько-акушерський пункт - навіть представників середнього медичного персоналу. Про погіршення фізичного здоров'я населення України свідчать такі дані.

Таблиця 4

Основні причини смертності населення України

	1993р.	1994 р.
Усього померлих, чол.	741662	764669
в т.ч. від таких хвороб:		
системи кровообігу	408336	432296
серця	224554	245187
злоякісних	103769	103766
органів дихання і трав		
лення	62423	64393
від нещасних випадків.		
вбивств, самогубств та		
інших зовнішніх дій	68460	74886
в т.ч. самогубств	12541	13907
отруєнь алкоголем	8371	8436
вбивств	6157	7100

Примітка. Смерть людини може статися внаслідок декількох захворювань і супутніх факторів.

Останніми роками зменшується середня і очікувана тривалість життя (остання становила в 1993-1994 рр. 68 років, в т.ч. у чоловіків 62,8, в жінок - 73,2 р. і означає кількість років, яку в середньому належить прожити даному поколінню народжених, якщо припустити, що протягом всього життя цього покоління, при переході його з

одного віку в інший, смертність буде дорівнювати її сучасному рівню в окремих вікових групах).

Щороку населення України зменшується на 300-500 тис. чол. Суттєвим є його старіння. Кількість пенсіонерів зросла на 14,5% і сягає майже 15 млн. чол.

За цих умов неухильно-занепадають освіта, наука, духовність, мораль, уся культура. Протягом 1992-1993 рр. зменшилась на 1,3 тис. кількість дошкільних закладів, на 600 тис. скоротилася чисельність в них дітей. Майже в половині населених пунктів України зовсім немає шкіл. Кожна п'ята сільська школа - малокомплектна. Половина освітянських закладів потребує реконструкції і капітального ремонту, та їх немає за що здійснити. 15% школярів змушені навчатися у другу зміну. Знижується якість навчання у вищій школі. Різко впав випуск літератури українською мовою. Вітчизняна наука ледь існує. Мистецтво комерціалізується, зазнає згубної вестернізації. Занепадає народна творчість. Є всі підстави вважати, що запас життєвих сил населення країни різко знижується, поглиблюється його деградація, стає реальною загрозою знищення основного генофонду нації.

Як показує дослідження професора І. Гундарова, крива смертності зростає в тих країнах СНД, де активніше проводяться реформи. Нові соціально-економічні процеси становлять 7/8 причин демографічного неблагополуччя в Росії. Аналогічна тенденція чекає і нас. В Україні виразно проявляється "соціальна шизофренія". Доктор філософських наук Є. Головаха вважає, що це "реальна суспільна патологія" (соціопатія). Вона зумовлена тим, що зміни в суспільстві відбуваються набагато швидше, ніж до них встигає пристосуватися більшість населення. На противагу всезагальної соціальної незахищеності формується суррогативний механізм самозахисту людей від недієздатної державної системи. Оскільки громадяни вважають, що країною править корумпована влада (мафія), вони протиставляють їй принцип "всі рівні перед беззаконням" (не сплачують податки, квартплату, комунальні послуги, вивозять за межі країни всупереч митним правилам товари і т.д.). Втративши впевненість у завтрашньому дні, люди звертають погляди до "світлого минулого", шукають іншу опору в житті, втрачають сили і надії, розгублюються, вдаються до релігії, містики, асоціальних дій...

Всеохоплююча системна криза українського суспільства виразно відбивається і на долі закарпатців. Промислове виробництво за 90-і роки в області скоротилося більше ніж у три рази. Занепадає сільське господарство, розвалюється будівельний комплекс, руйнується соціальна інфраструктура. Загальна кількість населення області -1288,1 тис. чол., з них 60,2% - сільське (тут і далі дані взяті зі зб. “Закарпаття в цифрах. 1994 р.”, матеріалів Всесоюзного перепису населення 1989 р. і поточної інформації обласного управління державної статистики). На Закарпатті зростає кількість сільського населення. Сотні, тисячі людей повертаються з міст у села, зтягаючи там і без того тугий вузол соціально-економічних протиріч. Так, внаслідок безземелля люди не мають можливості зайнятися продуктивною працею, задовольнити мінімальні матеріальні й духовні потреби. Якщо густота населення загалом по області становить 101 чол. на квадратний кілометр, то в низинних Берегівському, Хустському, Виноградівському районах — по 122,130 і 168 чол. відповідно.

Працевдатне населення області сягає 715 тис. чол. У той же час його зайнятість неухильно знижується. Так, середньорічна чисельність робітників і службовців у 1990 р. була 410,2 тис., а в 1994 р. - 323,4 тис. Торік їх кількість стала ще меншою. Отже, більшість працевдатних закарпатців не мають постійної роботи за місцем проживання.

Аналіз у різних галузях народного господарства засвідчує скорочення робітничого класу та селян і зростання працюючих у невиробничій сфері. Зайнятість за 1990-1994 рр. скоротилася: працівників промисловості з 191,8 до 133,1 тис., сільського і лісового господарства (включаючи особисте, підсобне сільське) - з 78,2 до 53,3 тис., будівництва, транспорту, зв'язку - з 53 до 11,7 тис. Відносно стабільною залишається невиробнича сфера (освіта, наука, медицина та ін.), в якій працює близько 100 тис. чоловік. Різко збільшується кількість зайнятих фінансуванням, кредитуванням, страхуванням, пенсійним забезпеченням та в інших галузях і сферах діяльності (з 17,7 до 46 тис.чол.), а також в управлінні (з 11 до 18 тис.чол.).

Тенденція переходу людей із виробництва в невиробничу сферу набуває крайніх форм. А багато їх, особливо молоді, не зайнято будь-якою продуктивною діяльністю. Щороку в пошуках роботи за межі

області в “близьке” і “далеке” зарубіжжя виїжджає 120-200 тис. закарпатців. В першому півріччі 1996 р. зареєстровано лише 11,8 тис. громадян, не зайнятих трудовою діяльністю. З них 6,2 тис. отримали статус безробітного. Решта до служби працевлаштування не звертається.

Розв’язанню проблеми зайнятості певною мірою сприяє розвиток ринкових структур. Сьогодні в кооперативах, на малих і спільних підприємствах, в фермерських господарствах працює близько 50 тис. чол. (стільки ж зайнято ще в громадських, кооперативних сільських господарствах). З року в рік зростає не лише питома вага створюваного ними суспільного продукту, але й роль у соціальній структурі та відносинах. Підприємництво на Закарпатті спирається на чималі традиції, використовує сприятливі геополітичні умови, економічні, психологічні та інші фактори. Так, якщо в 1991 р. у промисловості діяло 76 малих підприємств, то в 1994 р. -144, у будівництві— відповідно 39 і 130. Соціологічними дослідженнями підтверджено високу готовність населення краю до самоутвердження і добробуту через ділову ініціативу та активність. Традиційна праця все ширше набуває ознак підприємливості.

В області, як вказувалося, зменшується кількість робітничого класу, слабшає його роль у суспільному житті. Нині в промисловості налічується 87,5 тис. робітників, але більшість з них на вимушено скороченому дні й тижні, отримує символічну зарплату. У сільському господарстві залишилося 15,8 тис. працюючих. Найбільш кваліфікована й підприємлива частина трудящих зайнялася бізнесом. Інтенсивно відбувається соціальне розшарування населення. формуються великі й середні власники, “ділова еліта” та проміжні або перехідні суспільні групи, які не мають яскраво вираженого специфічного відношення до засобів виробництва. Внаслідок різких економічних і політичних змін прискорюється соціальна мобільність людей. У ній переважає вертикальне (спадне) переміщення, вниз по соціальній драбині. Люди швидко втрачають зв’язки з традиційними соціальними спільностями і не набувають виразних нових.

Разюча майнова диференціація і поляризація за відсутності “середнього класу” поглиблюють соціальну дистанцію і напругу між людьми. Кількість соціально-вразливих його верств зростає. Це,

насамперед, згадувані тисячі безробітних (повністю або частково), пенсіонери, яким з кожним роком все важче знайти не те що постійні, а навіть тимчасові заробітки. Ще у важчому становищі інваліди (воєн, праці, з дитинства та ін.), багатодітні сім'ї, матері-одиначки. Особливо загострилися проблеми в гірських селах і прикордонних містах.

На Закарпатті глибокою диференціація реальних прибутків людей. Незначна частина їх має шестизначні інвалютні рахунки, зводити казкові котеджі, міняє імпортні лімузини, скуповує нерухому власність, утримує особистих водіїв, адвокатів, медиків. Водночас у більшості населення прибутки за останні роки скоротилися в 15-20 разів і використовуються тільки на продукти харчування та комунально-побутові послуги. Скорочується споживання навіть хліба й картоплі. Через мізерну купівельну спроможність згортається вітчизняне виробництво, а отже, й надходження в місцевий бюджет. Сімейне господарство все більше набуває натурального характеру.

Як показує вибіркове обстеження сімейних бюджетів, грошові доходи наприкінці 1995 року становили на одну людину (у нинішній грошовій одиниці) в містах 45 три., в селах - 37 грн. У абсолютної більшості сімей він складав 36 грн. на чол. В структурі витрат найбільше припадає на продукти харчування: 53 % сімейного бюджету на людину в містах і 44,5% - на селі. Для придбання непродовольчих товарів у міських сім'ях витрачається 12,1 % їхнього бюджету, на селі - 31,3%. При цьому 90,2% сімей вимушені купувати товари першої необхідності (одяг, взуття, білизну, предмети гігієни, паливо, медикаменти та інші життєво необхідні речі) .11,4% витрат сімейного бюджету йде на оплату послуг. З них найбільша частина (70%) припадає на оплату житла і комунальних послуг. Після цього вони ще подорожчали, і нині питома вага цієї статті” витрат значно зросла. Абсолютна більшість сімей не має змоги робити накопичення грошей (через вклади в Ощадбанк та ін.); більше того - практично вичерпані ресурси (кошти, товари) попередніх років.

За нашими дослідженнями, кількість закарпатців, у яких протягом 1992-1995 рр. знизився рівень життя, збільшилася з 62 до 80% опитаних. Відповідно менше стало тих, у кого він підвищився або залишився задовільним. Переважна більшість людей в області ледь животіє. Особливо страждають люди в гірських селах. При

цьому звужуються можливості отримання допомоги через суспільні фонди. Так, кількість вихованців у дошкільних закладах зменшилася за 1990 -1994 рр. з 51 до 36,5 тис. На інтелектуальному житті краю в недалекому майбутньому негативно позначиться триваюче скорочення кількості осіб, які навчаються в школах і технікумах, відтік педагогічних кадрів у ряді районів, відсутнє зменшення випускників, оздоровлення дітей в літніх таборах, мережі центрів технічної творчості. Підготовка кваліфікованих робітників у професійно-технічних училищах, наприклад, скоротилася до 5,7 тисяч. З року в рік звужується бібліотечна система як в містах, так і на селі, не поповнюються і старіють книжкові фонди. Десятки закладів клубного типу припинили існування (їх кількість скоротилася з 737 до 651). Навіть у Мукачеві - місті обласного підпорядкування - кількість їх скоротилася більше, ніж удвічі. Ще гірше становище з кінообслуговуванням населення. Відвідування кіносеансів скоротилося на селі в 9, а в містах - у 13 разів. І хоча ще продовжують діяти 5 професійних театрів, 4 музеї і 2 концертні організації, вони існують головним чином завдяки ентузіазму митців, а відвідуваність їхніх заходів зменшилася вдвічі. Люди думають лише про "хліб насущний". Релігійний бум минулих років починає спадати. Із 1400 громад різних конфесій чимало ледве зводять кінці з кінцями, часто звертаються за допомогою до одновірців за рубежем.

Основні кількісні показники охорони здоров'я майже залишаються на попередньому рівні, та якість медичного обслуговування населення стрімко падає. А в половині районів розпочався відтік лікарів у інші галузі. Запроваджені у медичних закладах платні послуги малодоступні, а часто й неефективні.

Намітилися негативні тенденції в демографічній структурі. Це передусім скорочення тривалості життя. Лише 14,2% населення нині у віці старше 60 років. Слабшають сталі колись родинно-сімейні зв'язки. Кількість зареєстрованих шлюбів за п'ять років зменшилась з 11,1 тис. до 9,7 тис., або з 8,8 до 7,5 на 1000 чол. населення. Це близько середньо-українського рівня. Ще донедавна Закарпаття відзначалося міцністю подружніх пар. Нині ж почастішали розлучення. У 1995 р. їх зареєстровано 2,5 тисячі, або два на тисячу чол. населення. Причому майже половина розлучень припадає на шлюби тривалістю - 5-19 років

(в 1990 році була протилежна картина-розлучалися переважно молоді "за стажем" - 1-9 років - подружні пари). Відповідно зменшується народжуваність (на 20% за період, що розглядається, а в групах жінок віком 20-35 років - ще більше).

Серед молоді поширюються позашлюбні статеві стосунки, неповні сім'ї. Тому зростає питома вага дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі. В 1994 р. вони становили 10,1%, а в міських поселеннях - 13,5% загальної кількості народжених. Тобто кожна сьома-восьма дитина зростає без батька. Колись такі випадки були на Закарпатті рідкісними, засуджувалися громадськістю, нині вони стають буденними.

З багатьох причин зростає смертність різних груп населення, особливо в працездатному віці, а також від нещасних випадків" убивств, самогубств та інших зовнішніх дій, переважно серед чоловіків. Високою залишається в краї дитяча смертність (12,2 померлих дітей віком до 1 року на 1000 народжених). А в Ужгороді, Берегівському, Сваляв-ському районах вона досягла 13-16. Очікувана тривалість життя при народженні в 1990р. становила 70, торік - 67 років. Природний приріст населення в області знизився із 9,5 тис. у 1990 р. до 2,5 тис, у 1995р., в тому числі у сільській місцевості - наполовину. Коефіцієнт з цього показника (на 1000 чол. населення) впав з 7,5 до 2,9 у цілому по області і до 1,8 у міських поселеннях. 1995 р, природний приріст населення у краї припинився, як і в більшості регіонів України. А в густонаселених низовинних - Берегівському, Ужгородському й Мукачівському -районах він уже другий рік скорочується.

Змінився останнім часом в області й характер міграційних процесів: кількість вибулих стала перевищувати кількість прибулих. Так, у 1994 р. міграційний приріст склав 2050 чол. Найбільшою була еміграція в Російську Федерацію (2407 чол.), Угорщину (785 чол.), Німеччину (315 чол.), Білорусь (90 чол.), США (78 чол.), Ізраїль (65 чол.) і Словаччину (60 чол.). 1995 року в область прибуло 8,5 тисячі, а вибуло 10,5 тис. чол. Більшість емігрує з міст.

Кількість зареєстрованих злочинів за попередні п'ять років зростає з 3,5 до 7,6 тис. Серед них переважають розкрадання державного майна, злочини проти особистої власності громадян (на які припадає

2/3 зареєстрованих злочинів). Найбільшого поширення це потворне явище набуло в містах і прикордонних селищах. Серед засуджених переважають особи віком до 30 років (становлять 61,1% загальної кількості), чоловічої статі (92,8%), раніш не судимі (91,3%). Майже половина засуджених до вчинення злочинів не працювали і не навчалися, а 38,7% стали на цей Згубний шлях в стані алкогольного сп'яніння.

Чи не єдина сфера соціального життя, де негативні тенденції не взяли ще гору, - це міжетнічні стосунки. Тут загалом зберігається атмосфера взаємної толерантності, мирного співжиття і співробітництва. Непорозуміння й конфлікти між окремими національними групами, що подекуди трапляються, мають переважно матеріально-побутове підґрунтя. На наш погляд, небезпеку становить роздмухування деякими політиками й ідеологами відмінностей у етнокультурному розвитку автохтонного українського населення, спроби штучного їх нівелювання, а також комплекс гострих соціальних проблем, що здавна існують серед національних меншин і етнічних груп, які компактно проживають на території Закарпаття. Етнічний ренесанс породив у них надії на підвищення соціального статусу, задоволення загальних і специфічних потреб. Звідси така характерна особливість суспільно-політичного життя Закарпаття, як поява багатьох національно-культурних товариств. В угорців, наприклад, їх 5, у німців, циган, євреїв — по 2—4. Кожне формує свою мережу осередків.

Зростає також роль біосоціальних спільностей (сім'ї, статево-вікових, етнічних, земляцьких, конфесійних об'єднань). В умовах кризи особистість немовби “прикривається” ними від суперечностей, ³ життєвих незгод, шукає підтримки, захисту і безпеки. Звідси, зокрема, широкий розвиток також об'єднань за інтересами, клубів, фондів, культурно-освітніх та інших організацій.

Органи державного управління і місцевого самоврядування, конструктивні політичні сили, широка громадськість стурбовані станом соціально-демографічного розвитку області, шукають виходу. Та зрозуміло, що стабілізувати його в окремому регіоні неможливо. Для цього необхідні радикальні економічні зміни, цілеспрямовані, творчі зусилля всього українського суспільства. І, звичайно, потрібна повсякденна і предметна державна турбота про його соціальну сферу, яка

тісно пов'язана і взаємодіє з політичною, економічною, духовною.

Соціальна сфера - одна з найскладніших у нашому житті, її сутність становлять ті соціальні відносини і зв'язки, у яких знаходяться люди, соціальні групи з приводу свого становища у суспільстві, задоволення матеріальних і духовних потреб. Основа цієї сфери, як відзначалося, - класи, верстви, шари, групи населення з притаманними їм соціальними статусами, функціями і ролями. До неї відносять також умови, засоби і обставини життя та самореалізації людини. Це житло, постачання промисловими і продовольчими товарами, система побутового обслуговування, охорона здоров'я, забезпечення дозвілля, відпочинку і т.п., тобто "соціальна інфраструктура". Все це великою мірою визначає самопочуття людей, їх соціальний захист, рівень соціальної справедливості, а загалом - розвиненість суспільства.

Сюди сьогодні переміщається головна увага світової політики, боротьба за розв'язання глобальних проблем суспільного життя напередодні ХХІ ст. Для його соціальної сфери притаманні різюча поляризація і несправедливість, зростання чисельності і роз'єднання людей. При збереженні нинішніх темпів народжуваності, населення Землі (5,8 млрд. чол.) через 40 років подвоїться. У його складі збільшуватиметься питома вага мешканців міст. А це спричинятиме загострення продовольчої, енергетичної та інших проблем.

Все глибше розмежування відбувається нині на нашій планеті між багатю Північю і бідним Півднем. Розвиненим країнам Європи, США, Японії, Канаді, в яких проживає 1/5 населення, належить 4/5 світових доходів. Північ споживає 70% енергії, 75% металів, 85% деревини. На неї приходить і більша частина забруднень. Сьогодні в суспільній свідомості домінують конфронтаційність, егоїзм, невпевненість, страх перед трагічними небезпеками, що підстерігають нас навкруг. Серед них - згадуване збільшення населення, вичерпання природних ресурсів, порушення рівноваги природи і середовища людського буття, зростання внутрішньої бездуховності, безконтрольності, загроза нашестя бідного Півдня, воєн і всезагальної загибелі. Це все справді має місце, серйозно турбує тверезо мислячих політиків, учених, діячів культури, широку громадськість. Глобальними проблемами все предметніше займаються національні уряди, міжнародні організації (ООН, ЮНЕСКО, Євросоюз та ін.), об'єднання науковців і ділових

людей (типу “Римського клубу”). Ведуться пошуки нових ефективних механізмів, шляхів і засобів їх розв’язання.

1992 року в Ріо-де-Жанейро відбулася Всесвітня зустріч глав держав і урядів з екологічних проблем. У березні 1995 р. така зустріч проведена у Копенгагені і була присвячена соціальному розвитку, боротьбі з бідністю та соціальною несправедливістю. Наступне зібрання подібного масштабу ООН провела у травні 1996 р. в Стамбулі, на якому обговорено проблеми міст, де сьогодні живе більше 3/4 населення планети. Гострі соціальні проблеми мають місце у різних кутках нашого континенту й усього світу. Так, в “благополучній” Європі 40 млн. бідних, 3 млн. бездомних, десятки мільйонів безробітних. Світове співтовариство ще “багатше”. Близько 30% його робочої сили (2,5 млрд. чол.) виявилось по суті поза сферою зайнятості. Кожен третій на земній кулі живе в умовах крайніх злиднів, кожен п’ятий страждає від голоду, не має доступу навіть до питної води. На 1/5 найбіднішого населення Землі приходиться лише 1,4% світового валового продукту, а на 1/5 найбагатшого - 84,7% (див.: “Социологические исследования”, 1995, № 8, с. 93). Соціальна і економічна криза в різних формах охопила найбагатші країни. Все більш сталий характер набуває в них зростаюче безробіття. У 1993 р. англійський журнал “Економіст” з цього приводу писав: “Якби 34 мільйони безробітних в багатьох індустріальних країнах вишикувати в чергу, то вона витягнулась би від Нью-Йорку до Сіднея в Австралії і назад... Як уявляється, високе безробіття у багатьох країнах перетворюється в постійну проблему”. Додамо: та ще й неабияку. Адже нинішній рівень цього соціального лиха на Заході - найвищий за останні 60 років (після світової економічної кризи 1929— 1933 рр.). На фоні згорання програм допомоги безробітним та інших соціальних виплат в західних країнах продовжується концентрація багатств, майнове розшарування і класова поляризація населення. Так, в США на долю 20% багатих приходиться 44,6% національного доходу. Аналогічна ситуація складається в сусідній Росії. Тут на 20% бідних випадає близько 8%, а на 20% багатих росіян - близько 40% доходів усього населення. Та якщо врахувати справжній, (нефіксований офіційною статистикою) стан, то реальний розрив у прибутках між багатими й бідними суттєво більший.

Світова політологія вважає, що коли відношення прибутків 10% найбагатших до прибутків 10% найбідніших перевищує 10 разів, то ситуація визначається як нестабільна. Сьогодні ж диспропорції у світовому масштабі небезпечніші: “20% найбільш багатого населення світу отримує тепер в 150 раз більше доходу, ніж 20% найбіднішого”. (“Опыт по человеческому развитию”. Нью-Йорк, 1994, с.3).

Тому на Копенгагенській зустрічі глави 184 держав і урядів погодилися надати в розвитку пріоритет людині. Економічне зростання повинно бути не метою, а засобом, що захищає інтереси нинішніх і майбутніх поколінь. Серед визначених учасниками зустрічі завдань на ХХІ ст. містяться насамперед такі: всезагальна початкова освіта;

скорочення вдвічі неграмотності дорослих, однаковий доступ до навчання жінкам і чоловікам; елементарна медична допомога кожному, пріоритетна вакцинація дітей; ліквідація випадків гострого недоїдання і скорочення у два рази голоду середнього ступеню; надання послуг по плануванню сім'ї, безпечна питна вода і санітарія для всіх; кредит бажаючим і забезпечення можливості самозайнятості (*див.*: “Опыт по человеческому развитию”, с. 7). Глави держав і урядів погодили в Копенгагені політичну стратегію, нові виміри безпеки, шляхи перерозподілу ресурсів та інші підходи до розв'язання проблем виживання і розвитку людства.

За прийнятою в міжнародному співтоваристві методикою Україна в ході суспільної трансформації тимчасово втратила багато позицій на світовій арені в економіці, культурі, соціальному розвитку, які вона мала донедавна. Так, за валовим національним продуктом на душу населення вона скотилася в 1993 р. на 68 місце (із 211 країн планети). Індекс людського розвитку (ІЛР) у нас склав 0,82 (обчислюється на основі даних про душевий доход, грамотність, тривалість життя). Для порівняння: найбільший він у Канаді і становить 0,93, далі йдуть США (0,92), Чехія (0,87), Угорщина (0,86). Україну обігнали й Литва, Естонія, Латвія, Білорусія, Росія (у них ІЛР 0,85 - 0,87). На Росії завершується список країн з відносно високим показником соціально-економічного розвитку, їй у цьому рейтингу належить 57 місце. Україна ж віднесена фахівцями ООН до групи держав із середніми показниками рівня соціально-економічного розвитку. Вона займає в

рейтингу лише 80 місце, пропустивши вперед навіть нашу сусідку Румунію (74 місце).

Бідність і соціальна нерівність — прямий наслідок державної політики й ідеологічних принципів, якими керуються владні структури. Вони не є, отже, неминучими. Однак долаються довго і болісно. Втратити досягнуте легко, повернути його набагато тяжче. На думку радника президента Міжнародного банку розвитку Луї Еммері, “в довготривалій перспективі економічне зростання приведе до досягнення соціальних цілей і перемоги над бідністю, однак для цього потрібен час, рівний життю трьох чи п’яти поколінь, при цьому життя людей у політичне нестабільний перехідний період буде надто важким” (див.: “Социологические исследования”, 1995, № 8, с. 90).

Французький соціолог Ігнасій Сакс вважає, що в системі цілей нової стратегії світового розвитку повинні бути мир, економічне благополуччя, екологічна безпека, соціальна справедливість і демократія, “глобалізація економіки і культури”, що характеризується все зростаючою взаємозалежністю країн, суспільних рухів і методів прийняття рішень, мають принести користь усьому людству, вважає вчений. Подолання кризи українського суспільства, як і збереження та оновлення усього людства на рубежі віків і тисячоліть, потребує радикальних політичних, наукових, технологічних, культурних, моральних змін. Вони повинні ґрунтуватися на засадах соціальної! справедливості і взаємодії, взаємовигідного міжнародного співробітництва, економічної і інтелектуальної свободи, подолання роз’єднаності, невпевненості, підозрілості, страху, досягнення законності і правопорядку, громадянської злагоди, віри у реальність прогресивних суспільних цілей. Соціальні науки здатні допомогти цьому як своїми фундаментальними дослідженнями, експертними аналізами, рекомендаціями, так і впливом на суспільну свідомість, теорію і практику управління соціальними процесами.

Успіх прогресивних соціально-економічних і політичних перетворень в Україні залежить насамперед від політичного вибору і творчої праці її людей. Тому першочергового значення за цих умов набуває відновлення соціальних здобутків, реалізація їх сутнісних сил та здібностей (фізичних, психологічних, інтелектуальних). Для цього необхідно, по-перше, проводити в країні єдину, компетентну і гу-

маністичну соціальну політику, науково обґрунтувати і забезпечити потребу держави у кваліфікованих працівниках, розробити і впровадити ефективну систему відновлення у широкому розумінні кадрового потенціалу усіх галузей народного господарства та регіонів з метою успішного функціонування вітчизняної економіки. По-друге слід суворо дотримуватися на всіх рівнях державного управління стратегічного завдання - проведення в життя соціально спрямованих економічних реформ. В урядовій програмі наголошено: враховуючи значне погіршення в останні роки рівня добробуту людей, основний напрямом соціальної політики на найближчу перспективу має стати розширення соціальної бази ринкових перетворень на основі зупинення падіння життєвого рівня народу, зменшення тягара реформ, які нині перекладені на плечі найменш захищених верств населення. По-третє, успішний соціальний розвиток потребує активного -здійснення державою фінансово-бюджетної, грошово-кредитної, інвестиційної політики, яка буде стимулювати виробництво. Реформування оплати праці, зокрема, покликане забезпечити дотримання відповідності між її розмірами і продуктивністю, вдосконалення нормування, створення досконалої системи обліку трудових затрат, підвищення до загальноєвропейського рівня питомої ваги заробітної плати в собівартості продукції, введення об'єктивної системи оподаткування усіх особистих доходів громадян. По-четверте, важливим елементом вдосконалення управління суспільним розвитком має бути створення системи адресної соціальної допомоги і підтримки найбільш вразливих верств населення. Для кваліфікованої і предметної соціальної роботи в нових умовах потрібна розгалужена і диференційована мережа відповідних служб, підготовка кадрів, їх матеріальне і методичне забезпечення, громадське визначення і стимулювання.

Президент, парламент, уряд України прагнуть робити все можливе для подолання кризи і наступного динамічного розвитку нашого суспільства. Серед першочергових завдань, на яких зосереджується діяльність виконавчої влади, прем'єр-міністр країни П.І. Лазаренко назвав влітку 1996 року такі: підтримка виробництва і захист вітчизняного виробника; вжиття неординарних заходів енергопостачання; створення сприятливого інвестиційного клімату. Стабілізація і нарощування виробництва в аграрно-промисловому комплексі,

підтримка всіх форм господарювання, які забезпечують найбільшу економічну ефективність, нагромадження доходної частини бюджету, соціальний захист населення.

Відповідальна складова Програми діяльності уряду країни - це формування усієї соціальної політики. Поряд із збільшенням фінансових можливостей держави вкрай гостро стоїть проблема оптимізації механізму забезпечення соціальних гарантій. Для її вирішення уряд намітив:

- здійснити перехід від безпосереднього державного патронажу до цільової адресної соціальної допомоги тим, хто її справді потребує;
- провести персоніфікацію пенсійного і соціального забезпечення з розподілом відрахувань до відповідних фондів між підприємствами і громадянами;
- спростити механізм надання житлових субсидій малозабезпеченим сім'ям;
- реалізувати систему ефективних заходів щодо подолання відкритого та прихованого безробіття;
- спрямовувати наявні державні ресурси на першочергове забезпечення освіти, охорони здоров'я, культури, науки, професійної перепідготовки громадян, доведення до гідного рівня платні працівникам бюджетних закладів (*див.*: Голос України, 18 жовтня 1996 р.).

Влітку 1995 р. Президент України видав Указ "Про заходи сприяння економічному і соціальному розвитку Закарпатської області". Важливим напрямом його реалізації є забезпечення зайнятості, розв'язання інших гострих соціальних проблем нашого краю. У цій справі також корисною може стати міжрегіональна інтеграція (економіка, кооперація, обмін трудовими ресурсами, розвиток рекреації тощо). Одним із шляхів вдосконалення управління суспільним розвитком має бути створення системи адресної соціальної допомоги і підтримка найбільш вразливих верств населення. В області формується мережа територіальних центрів обслуговування інвалідів та пенсіонерів, центрів соціальної служби для молоді, відділень благодійного фонду "Надія", фонду сприяння розвитку культури національних меншин України. Разом з існуючими державними закладами соціального захисту, зайнятості, службою у

справах неповнолітніх, громадськими і релігійними добродійними організаціями вони утворюють розгалужену систему роботи з тими категоріями людей, які відчують найбільші труднощі за суспільної кризи і трансформації. Для їх кадрового забезпечення при Ужгородському держуніверситеті намічено створити факультет прикладних соціальних наук. За сприяння комісії з гуманітарних питань Євросоюзу він готуватиме висококваліфікованих соціальних працівників.

Заслугове уваги формування державних, регіональних і місцевих програм соціальної роботи з безробітними, багатодітними сім'ями, хворими алкоголізмом, батьками, що мають дітей-інвалідів, з неповними сім'ями, юними матерями, неповнолітніми правопорушниками, самотніми людьми, умовно засудженими особами та іншими специфічними категоріями населення. В області розроблені і здійснюються подібні програми стосовно зайнятості мешканців гірських сіл, інвалідів. Такий цільовий підхід є гуманним і дієвим. На цих засадах, а також за належної правової підтримки, можливе ширше залучення до надання всебічної допомоги мало їмущим і соціальне вразливим групам людей капіталу та досвіду бізнесменів, духовного потенціалу патріотичної інтелігенції, благородних зусиль широкої громадськості.

Соціальна сфера має стати віссю усієї державної політики і суспільної практики. Від стану справ у ній залежить доля Української держави, майбутнє кожного з нас і спадкоємців, усього людства на рубежі віків і нового тисячоліття.

Поступальний рух нашої країни до цивілізованого суспільства в значній мірі визначатиметься, по-перше, здатністю сучасних наук вивчати зміни соціальної структури, осмислювати, узагальнювати отримані результати, прогнозувати їх розвиток; по-друге, бажанням і вмінням політиків та вчених аналізувати й використовувати світовий досвід, забезпечуючи тим самим міцний теоретико-практичний фундамент соціальної сфери, гуманізм соціальної політики; по-третє, оптимальним поєднанням цієї політики і практики соціального управління на різних рівнях - від загальнодержавного до місцевого, в діяльності усіх інститутів і організацій, причетних до задоволення насущних потреб та інтересів людей.

Минає час, змінюються погляди й підходи до соціальних питань. З'явилися абсолютно нові, давно подолані чи належно не намічвані попередньою системою проблеми людини і суспільства - безробіття, бідність, біженці, морально-психологічний відчай, соціальна деградація... В кожному місті й селі, усіх статево-вікових групах, помешканнях і родинах - скрізь сьогодні багато людей знедолених, знесилених, одиноких, безпомічних. Одні з них зневірилися, втратили зв'язок з суспільством, інші борються з навалюю труднощів, треті, розгублені, переживають, шукають виходу, четверті наближаються до прірви... І більшає таких, кому вкрай потрібна допомога держави, підтримка громадськості.

В основі цього процесу, як було показано, лежить комплекс об'єктивних факторів: політичних, економічних, соціальних, духовних, психологічних, що діють на різних рівнях — від глобального, загальнолюдського до місцевого й особистісного. Прагнучи до світового співтовариства, національно-демократична еліта України орієнтується на модель держави західноєвропейського типу, яка основний тягар соціальної політики перекладає на плечі трудящих, обцинне самоуправління. Нашим же регіонам, громадам і просто людям бракує коштів, сил, знань і досвіду для розв'язання тугого вузла соціальних проблем, які продовжують загострюватися. Ще довго даватиметься взнаки і сформований в соціалістичну добу стереотип, за яким громадяни в усіх важливих питаннях своєї життєдіяльності покладаються на державу, суспільство, трудові колективи. Вони звикли до суспільних фондів, загальнодоступних соціальних благ, справедливості й рівноправності, колективізму і взаємодопомоги. За нових умов кожному доведеться покладатися на власні сили і здібності, конкурувати з іншими, самому виборювати "місце під сонцем". Тому неминуча соціальна диференціація, нерівність, розчарування, невдачі, а то й падіння.

Найближчими десятиліттями кількість соціально-вразливих верств населення у нашому краї теж буде зростати. Серед них виділимо такі основні групи.

1. Повністю або частково безробітні. Вони, з врахуванням структурної перебудови економіки, скорочення зайнятості молоді, незабаром перевищать 350 тис. чоловік, або складуть половину

працездатного населення.

2. Пенсіонери. Сьогодні в області їх 280 тисяч. З кожним роком їм буде все важче знаходити навіть тимчасову роботу. Серед них, особливо в містах, зростатиме питома вага одиноких, без догувальників (уже вині таких близько 13 тисяч).

3. Інвалідів воєн, праці і від народження сьогодні на Закарпатті майже 40 тисяч. 3-поміж них виділяються колишні учасники афганської війни, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, хронічно хворі, інваліди з дитинства.

4. Члени багатодітних сімей сьогодні становлять понад 33 тисячі. Найбільше їх у Тячівському, Хустському, Рахівському та інших гірських районах, де соціальна ситуація ускладнена економічними, екологічними та іншими факторами, що обмежує можливості надання їм належної допомоги.

5. На фоні зниження народжуваності зростає чисельність матерів-одиначок. За останні п'ять років їх кількість збільшилась по області в 1,5, а в Ужгороді - у 2,7 рази. Сьогодні їх 9,4 тис., вони мають 12,3 тис. дітей. Ця тенденція, за прогнозами, буде ширшати передусім в містах і гірських селах. Щорічно в області народжується поза шлюбом 8,5-9,5% загальної кількості новонароджених. До 2000 року кожна дев'ята, дитина буде рости з одинокою матір'ю. Крім того, внаслідок зниження престижу сім'ї, послаблення стабільності, поширення позашлюбних відносин, погіршення матеріально-побутових умов і культури сімейного життя щорічно в області розпадається біля 2600 шлюбів, у т.ч. 2/3-3 дітьми. В кожній четвертій розлученій сім'ї залишається по двоє і більше дітей. Питома вага неповних сімей сягає 13 %, а кількість дітей до 18 років у них перевищує 46 тисяч. Зростає кількість круглих сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків.

6. Як і в інших регіонах, на Закарпатті зростає чисельність алкоголіків. Особливо небезпечно поширення пияцтва серед жінок. За даними наркологічної служби навіть в найбагатшому Виноградівському районі 265 жінок, уражених цією недугою.

7. В області все більше правопорушників, осіб, які відбули покарання або засуджені умовно. Зростає також дитяча злочинність,

8. Специфічну соціальну групу становлять колишні репресовані, дисиденти та інші громадяни, які зазнали незаслужених покарань й

обмежень з політичних, національних, релігійних мотивів.

9. Можлива поява інших груп населення з девіантною (відхильною) поведінкою, що потребуватимуть кваліфікованої і предметної допомоги державних органів та підтримки громадськості для нормальної соціалізації і розвитку (скорочені зі Збройних сил, біженці, жертви екологічних лих, економічних банкрутств, міжетнічних конфліктів, політичних переслідувань тощо). На цей процес накладатимуть свій відбиток наше географічне розташування, геополітичне становище, регіональна специфіка та інші вагомі чинники, пов'язані з розбудовою правової Української держави, формуванням багатуокладної економіки, запровадженням ринкових відносин, міжнародним співробітництвом та іншими процесами.

Старі методи лікування соціальних болячок не завжди діють ефективно, а нових ще не напрацьовано. І зарадити справі покликане формування системи соціальної роботи.

Найближчими десятиліттями держава, очевидно, не зможе забезпечити достатню й повноцінну соціальну допомогу усім бідним, малозабезпеченим, духовно чи фізично слабким, людям, що оступилися. Тому нині докорінно змінюється підхід до соціальної адаптації, реабілітації й розвитку ущемлених індивідумів. Головне - створити людині потрібні для самореалізації умови, кваліфіковано спрямовувати її власні зусилля у цьому складному процесі, допомогти їй знову міцно "встати на ноги", повернутися до гідного життя. Відома мудрість радить: "Якщо ти даси людині рибу, то нагодуєш її тільки один раз. Якщо ж навчиш ловити рибу, то назавжди врятуєш від голоду". Тому головне призначення нашої науки - допомогти людині мобілізувати, примножити й реалізувати свої можливості в подоланні життєвих труднощів.

Отже, соціальна робота - настійне веління часу, а Українське суспільство в ході своєї наступної трансформації довго відчуватиме гостру потребу в кваліфікованих фахівцях для її повсюдного, вмілого і ефективного здійснення.

Тема 2. ЩОТАКЕ СОЦІАЛЬНА РОБОТА?

Інституціоналізація цієї науки.

Тетико-методологічна основа соціальної роботи.

Соціальна робота як навчальна дисципліна

Функції соціальної роботи,

Швидкоплинний процес соціальних, політичних і економічних змін в перехідному суспільстві, супроводжуваний глибокими кризовими явищами, поповнює вразливі верстви населення новими групами, а отже, актуалізує значення їх підтримки з боку держави і громадськості. Важливою сполучною ланкою між ними служить соціальна робота. Існує багато думок щодо її природи, мети, суті, функцій. Одні автори вважають, що вона повинна зберігати статус-кво;

в суспільстві, підтримувати його стабільність, допомагаючи знедоленим громадянам адаптуватися до навколишніх соціальних умов або пройти реабілітацію, реалізувати можливість максимально використати свій людський потенціал. Інші стверджують, що завдання соціальної роботи - в забезпеченні радикальних змін у суспільстві, вдосконаленні його організації, вивільненні індивіда від обмежень і висуненні вимог до соціальних структур, які повинні йому допомагати. Дехто стверджує, що ця робота є засобом приглушення соціальних конфліктів, своєрідним "мастилом", яке забезпечує рухливість нормальне функціонування суспільного механізму. Теоретичні розходження, дискусії свідчать про творчі пошуки оптимальної моделі соціальної роботи, дієвих шляхів її практичної організації та високої ефективності, враховуючи при цьому історичні традиції, суспільні ідеали й запити, наявні можливості, спосіб життя і менталітет окремих народів, індивідуальні особливості людей тощо. Такі пошуки притаманні кожній науці в період її інституціоналізації й динамічного розвитку.

Соціальна робота стає самостійним феноменом сучасної цивілізації, що відбиває діалектику поєднання загальнолюдських цінностей і унікальності особи. Утвердження перших неможливе, якщо кожен не реалізує і не розкриє свого потенціалу, індивідуальної самобутності

на основі вільного вибору, досягнутого рівня культури, національної самосвідомості, політичної і духовної свободи. Одним з критеріїв цивілізованості суспільства, передумовою його поступального розвитку є соціальна справедливість. Цим великим загальнолюдським ідеалом здавна керуються найбільш прогресивні кола суспільства – від античних часів до наших днів. І сьогодні він скрізь не втрачає актуальності, бо навіть а найрозвиненіших країнах мільйони людей незадово-лені життям, почуваються ображеними, добиваються задоволення своїх прав і свобод.

Соціальна справедливість означає створення рівних реальних можливостей для вияву і здійснення особою своїх інтелектуальних творчих сил (хоча всі вони й різні), гарантування їй суспільством з цією метою необхідних соціальних умов. Єдиної моделі втілення цього ідеалу немає, а отже, не може бути одномірного тлумачення соціальної роботи як засобу його реалізації.

Своїм корінням вона сягає в глибоку давнину. Так, 1750 р. до н.е. у Вавілоні створювалися коди справедливості - громадські акти, що закликали людей любити ближніх, турбуватися про бідних. В біблійні часи соціальна робота виражається як благодійність, релігійний обов'язок людини, як система гуманітарних послуг нужденним. Мислителі Просвітництва багато зробили для наукового обґрунтування проблеми соціальної справедливості і включення її в загальнолюдські цінності. Соціалісти і революціонери буржуазної епохи запропонували радикальні шляхи розв'язання цієї проблеми. Наприкінці XIX ст. соціальні реформатори і лідери благодійних організацій в Європі та США доходять висновку про те, що людям, які спеціалізуються в наданні допомоги бідним, необхідна певна підготовка. Шлях до неї у 90-і роки XIX ст. прокладає Великобританія. У Лондоні була організована лекційна і практична робота, пов'язана з діяльністю благочинного товариства. Перший Інститут підготовки соціальних працівників створений 1899 р. в Амстердамі. До початку нашого століття у Європі та Америці вже діяло 14 шкіл цього типу (*див.*: Теория и методика социальной работы. Ч. 1, М., 1994, с. 11).

Зародження соціальної роботи як самостійної дисципліни нерозривно пов'язано з виникненням соціального, як особливого простору мислення і реальності, що почало формуватися в Європей-

ських країнах у ХІХ ст. Разом з ним виникали і такі поняття, як соціальні науки, служби, працівники.

Поступово, на суспільні потреби, склалися умови, необхідні для інституціоналізації нової науки: теоретичні напрацювання з соціології, спеціалізація вчених, створення навчальних закладів, відповідних посібників, організаційне об'єднання і обмін досвідом викладачів та ін. (див.: І.І. Мигович. Основи соціології. Ужгород, 1996, с. 17-20).

У різних країнах існують свої концепції соціальної роботи. Її зміст і форми відображають особливості суспільного розвитку, національну специфіку, можливості реалізації та інші фактори. Наприклад, у США сформувалися три теоретичні напрями, що різняться об'єктами соціальної діяльності (індивід, група людей, община). Перехід України до ринкової економіки не усуває істотних відмінностей між нею і країнами Заходу. Тому існуючі там моделі соціальної роботи не можуть бути механічно перенесені в наші умови. Вона повинна будуватися на базі вітчизняного історичного досвіду, бути науково і фінансово-економічно обгрунтованою, законодавче підкріпленою, методично досконалою, творчою, спиратися на зарубіжні зразки, враховувати найближчі й віддалені перспективи українського суспільства.

Головна мета соціальної роботи полягає у регулюванні правових, економічних стосунків людини з суспільством, наданні їй допомоги та підтримки в подоланні проблем, що виникли, та гідному самоутвердженні й повноцінному житті. Отже, в полі її зору та центрі уваги є громадянин, який стає клієнтом соціального працівника за власною ініціативою або на пропозицію останнього.

Соціальна робота передбачає вивчення вітальних (елементарних) і вищих потреб суб'єкта (особа, сім'я, колектив, група, община та ін.) та виявлення потенціалу соціальної сфери, який міг би задовольнити ці потреби у відповідності з науково обгрунтованими нормативами. Тобто вона включає дослідницький (пошуковий), діагностичний, творчий (продуктивний) аспекти. Вихідною базою для збирання, аналізу різноманітного за змістом емпіричного матеріалу, різних спостережень, з'ясування суті конкретних соціальних процесів, ситуацій, фактів суспільного життя є практика. Вона дозволяє акумулювати, осмислити досвід соціальної роботи, теоретично її узагальнити і обгрунтувати, тобто надати їй форми системи наукових знань.

У цій системі виділяються два основні розділи: теоретично-методичний, фундаментальний (методологія, категоріальний апарат, принципи, закономірності) і прикладний - галузь практичного застосування теоретичного і емпіричного знання, наукового забезпечення розв'язання конкретних завдань, що постають перед соціальними працівниками. А вони багатогранні й різноманітні. На низовому рівні організації суспільства (сім'я, мікрорайон, трудовий колектив, поселення) ця діяльність включає регулювання міжособистих і групових відносин, соціальне обслуговування населення, коригування девіантної (відхильної) поведінки, консультування, психопрофілактику та інші напрями. На місцевому й регіональному рівні соціальний працівник, крім них, зайнятий також проблемами міграції, соціо-інженерним проектуванням, іноваційними заходами в сфері управління та контролю, іншими питаннями.

Об'єктом досліджень теорії соціальної роботи є соціальні відносини. Та вони багатопланові, складні за структурою і змістом, тому вивчаються різними соціальними науками. Для нашої ж безпосереднє значення мають такі їх аспекти.

а) Індивідуальні, сімейні проблеми. Пов'язані зі слабким фізичним здоров'ям людини, її пригніченістю (одинокість, соціальна ізоляція), жорстокістю, невлаштованістю (бездомність, еміграція і т.д.).

б) Соціально-екологічні проблеми - охорона навколишнього середовища, забруднення великих промислових центрів, екологічні катастрофи.

в) Соціально-економічні проблеми (зубожіння, неграмотність, безкультур'я, хронічні хвороби та ін.).

г) Проблеми соціальної стратифікації (майнове розшарування, нерівність в суспільстві, поділ його на "вищі" і "нижчі" класи, верстви, економічна експлуатація, технократичні маніпуляції і т.д.).

д) Проблеми поведінкового функціонування індивідів, груп, спільностей (девіація, наркоманія, алкоголізм, інші соціальні відхилення).

е) Проблеми символізації і моделювання соціуму та свого місця в ньому виражаються найчастіше в неадекватних образах, невисокій самоповазі, втраті честі й моралі, недосяжних життєвих цілях. З ними пов'язані відчуження, соціальні забобони, дегуманізація цінностей

(проституція, бродяжництво, люмпенізація, шахрайство тощо).

е) Проблеми комунікації, пізнавальних властивостей і нормативних оцінок (одинокість, невігластво, брутальність і т.д.).

ж) Проблеми політичних режимів і структур влади, від яких великою мірою залежить стабільність суспільства, активність людей в ньому і соціальне самопочуття (тоталітаризм, авторитарність, демократія).

Соціальна робота як наука здійснює послідовне і ретельне опрацювання цих та інших проблем в теоретичному й методологічному плані, служить таким чином основою їх кваліфікованого практичного розв'язання. При цьому вона тісно взаємодіє з іншими науками (політологією, соціологією, педагогікою, культурологією, психологією), оскільки має споріднений з ними об'єкт дослідження - соціальні відносини, процес їх формування, взаємодію людей, їхню поведінку, ціннісні орієнтації, конкретні форми і способи подолання труднощів тощо. Одночасно соціальна робота як наука широко вивчає практичну діяльність в цій галузі - у різних регіонах, умовах, відповідних служб, серед різних верств населення, з одного боку, допомагаючи її коригувати, вдосконалювати, відпрацьовувати оптимальні моделі, а з другого - виявляючи і досліджуючи нові проблеми, збагачуючись і розвиваючись.

Так формується і функціонує *теорія соціальної роботи* - система поглядів і уявлень щодо використання чи пояснення соціальних явищ, процесів, відносин, пов'язаних з діяльністю відповідних органів і служб по соціальному захисту й допомозі населенню. Іншими словами, це вища форма організації наукового знання про найістотніші зв'язки і стосунки, що виникають під впливом діяльності агентів (суб'єктів) соціальної роботи.

Ця наука за змістом соціально-гуманітарна, за характером - міждисциплінарна, інтегративна. Вона поєднує в собі риси як суспільних, так і природничих знань (зокрема, біології, медицини), теоретично узагальнює емпіричний матеріал, широко використовує статистичні і математичні методи дослідження. Тому в ній виявляється велике розмаїття форм знання: емпіричні факти, події та їх опис, систематизація, закономірності й тенденції, принципи і методи досягнення, висунутих цілей, гіпотези, системи поглядів, що різняться за типом і ступінню спільності та багато інших. Вони організуються в

єдину теорію завдяки фундаментальним основам. Такими є філософські ідеї і принципи, ідеали та нормативи, загальні наукові засади соціальної роботи.

Філософія є основою всієї культури. Як наука, вона по-своєму, аналізує різні сторони людського буття (його смисл, спосіб життя, умови і механізми розвитку особи). Тому філософські ідеї та принципи) служать методологією будь-якого наукового дослідження. Вони ж визначають найсуттєвіші постулати теорії і технології соціальної роботи, забезпечують включення її знань у загальний масив наукових здобутків.

Ідеали і нормативи виражають цінності й цільові установки (спрямованість) соціальної роботи. Вони реалізуються і функціоную в формах доведення і обґрунтування знань, їх пояснення, описування, організації. У них відбивається певний спосіб пізнавальної, діяльності уявлення про обов'язкові процедури для наближення до істини.

Загальні теоретичні засади соціальної роботи формуються і внаслідок синтезу знань, які отримуються різними науками і проявляються системно в нашій, у притаманних їй процесах і явищах.

Який предметний зв'язок існує при цьому? Кожна наука виокремлює, з оточуючої нас реальності певну її сферу, галузь, сторону, процеси і явища якої можуть бути досліджені відповідним інструментарієм. Об'єктом теорії соціальної роботи, як вказувалося, є вивчення соціальних явищ, процесів і відносин. Тому вона спирається на інші суспільні науки (філософію, історію, соціологію, політологію і т.д.). разом з тим має предметні і методичні зв'язки з окремими природничими дисциплінами (фізіологія, медицина, психологія), що підкреслює її інтегративний характер. Ця загальнонаукова тенденція зумовлена необхідністю оптимального пізнання і цілісного задоволення матеріальних, соціальних, духовних потреб людини. Для цього потрібне об'єднання зусиль представників різних галузей наукового знання, розвиток міждисциплінарних зв'язків і досліджень, застосування не лише спеціально-наукових, але й загальнонаукових методів. При цьому окремі науки не нівелюються, а кожна знаходить свою нішу в системі теоретичних знань. В багатогранному, невичерпному об'єкті дослідження, яким є суспільне життя, вона вивчає його не в цілому, а лише певну частину, своєрідний

“зріз”, якому притаманні закономірності, властивості, відносини певного типу, що в сукупності й становить предмет даної науки.

Теорія соціальної роботи досліджує не глобальні соціальні процеси, а конкретні проблеми життєдіяльності особи, групи, спільності людей. Це не означає спрощення її предмету. Бо соціальні явища, стосунки не є застиглими, уніфікованими. Кожен раз це послідовна зміна станів, стадій, що закономірно слідує одна за одною в поведінці і розвитку особи, сім’ї, соціальної групи або суспільства. Цей складний процес, зумовлений внутрішніми і зовнішніми факторами, потребами, інтересами, мотивами його учасників. Теорія соціальної роботи виявляє і досліджує в ньому суттєві, об’єктивно необхідні зв’язки і явища. Конкретні і повторювані, соціальні процеси втілюються у результатах психологічного, педагогічного і управлінського впливу на стан і поведінку особи, групи людей, спільності. Тому ця наука вивчає закономірності, принципи, механізми функціонування соціального управління в системі практичної діяльності серед різних груп людей, її ефективності, шляхи і способи вдосконалення соціальних технологій, підвищення результативності соціальних служб, їх кадрового й інформаційно-методичного забезпечення, здійснює структурно-функціональний аналіз роботи державних, регіональних, громадських інститутів соціального захисту й підтримки населення; бере участь в комплексних міждисциплінарних дослідженнях гуманітарних проблем з метою прогнозування моделей розвитку конкретних соціальних процесів, обґрунтування оптимальних варіантів розв’язання можливих суперечностей і конфліктів. Отже, коло питань, що становлять предмет соціальної роботи як науки, широке й різноманітне. Після цього можна дати таке її визначення. *Теорія соціальної роботи- це наука про закономірності і принципи функціонування й розвитку конкретних соціальних процесів, явищ, відносин, їх дії- наміки під цілеспрямованим впливом організаційних, психолого-педагогічних і управлінських факторів при захисті громадянських прав та свобод особи в суспільстві.*

Закономірності як важливіший системотворчий елемент цієї науки є формою концентрації знань предмету, що виражають сталі, повторювані, об’єктивно зумовлені зв’язки між сутностями явищ і

процесів у соціальній роботі. В якості таких для неї виступають інтегровані висновки філософії, соціології, соціальної психології, педагогіки, а також власні фундаментальні напрацювання.

Принципи - це основоположні ідеї, що допомагають організувати знання, визначають обов'язки, незаперечні правила діяльності соціальних служб. Вони формуються у ході пізнання й перетворення оточуючої нас дійсності, закріплюються, перевіряються, оновлюються в живій соціальній роботі. Назвемо найголовніші з них Принцип детермінізму показує причинну зумовленість соціальних явищ економічними і політичними факторами, що визначають стан суспільних відносин, специфіку їх формування і вияву. Гносеологічний підхід орієнтує на ретельне вивчення і співставлення соціально-історичної своєрідності процесів у суспільстві, вчить бачити їхню специфіку, тенденції розвитку й закономірності. Принцип особистісного підходу вимагає при вивченні соціальних процесів враховувати конкретну людину з її потребами й інтересами, ціннісними орієнтаціями, думками й почуттями. Принцип єдності свідомості і діяльності озброює соціальну роботу правильним розумінням сутності того чи іншого виду діяльності, в яку залучений клієнт, і впливу рівня свідомості на неї, своєрідні і форми і наслідки.

Незамінним засобом дослідження, здобуття і систематизації наукового знання, своєрідними "східцями" проникнення в суть явищ і процесів служать специфічні категорії, тобто загальні поняття, що відображають істотні властивості й особливості предмету соціальної роботи.

Як і будь-яка наука, соціальна робота має свій концептуально-категорійний апарат — сукупність понять про соціальні явища і процеси. Це згадуваний вже термін "соціальне" і похідні від нього - сфера, простір, структури, відносини, практика, зв'язки, механізми, діяльність, проблеми і т.д., що їх розкриває соціологія. Водночас існують специфічні категорії і поняття, що допомагають реалізувати творчий потенціал даної науки. Так, американська "Енциклопедія соціальної роботи" містить понад 200 статей, багато з яких присвячено висвітленню суті її вузлових термінів. Вкажемо лише деякі, пов'язані з базовою категорією: соціальні відповідальність, відхилення, дискримінація, діагноз, забезпечення, захист, планування, проблеми,

послуги, робота, спілкування, страхування, технології та ін. Ця наука стосовно своїх завдань адаптувала поняття суміжних галузей теоретичного знання (агентство, асоціація, група, зайнятість, здоров'я, імунізація, клієнт, лідер, меншина, мобільність, натуралізація, норма, об'єкт, опіка, партнер, профілактика, репатріація, служба, субсидія, трансакт і т.д.).

Загалом теорія соціальної роботи носить переважно прикладний характер. Вона не займається абстрактними пошуками, академізуванням, а вивчає живі соціальні факти, конкретний практичний досвід, їх сукупність служить основою для наукового аналізу, узагальнень і висновків, дає змогу виявити й науково пояснити тенденції в розвитку досліджуваних подій та процесів, а значить, компетентне обґрунтувати управління однією з найскладніших галузей соціальної сфери.

Негативні прояви стихійності і невизначеності при зміні планових засад ринковими механізмами в економіці актуалізують пріоритетність регулюючої і гарантуючої функції держави в забезпеченні соціальної захищеності громадян. Для реалізації цієї функції потрібна розгалужена структура соціальних служб і цілеспрямована професійна підготовка для них кадрів. Щоб бути кваліфікованим фахівцем у цій сфері, потрібні знання біології, валеології, теоретичної і прикладної соціології, права, педагогіки, психології, соціоніки, соціальної екології, інженерії та інших сучасних наук. Однією з провідних дисциплін в системі вузівської підготовки спеціалістів цього профілю є “Теорія і методика соціальної роботи”. Вона необхідна сьогодні також державним службовцям, медикам, юристам, вчителям, управлінцям. Засвоєння її дозволяє набути знань методології наукового аналізу соціальних процесів і проблем, найдоцільніших організаційних структур, змісту, принципів, методів і напрямків діяльності служб, що здійснюють соціальну допомогу населенню, вітчизняного і зарубіжного досвіду, іновацій у цій важливій справі.

Будь-яка навчальна дисципліна є систематизованим викладом з учбовою метою основ відповідної науки. Це ж стосується і теорії та методики соціальної роботи. Вона включає ряд курсів, покликаних послідовно, все глибше ознайомити майбутніх спеціалістів із загальними і правовими основами, історією, теорією, актуальними

проблемами, організацією, методикою, практичними навичками і вмінням вести соціальну роботу серед різних груп населення. Між наукою і навчальною дисципліною є певні відмінності. Так, головне завдання теорії соціальної роботи полягає в пізнанні тієї галузі предметного простору, яка цілком або недостатньо досліджена. Навчальна ж дисципліна має завданням донести здобуті наукою знання до студентів у найбільш сприйнятій і доступній рівню їх підготовки формі. При цьому враховуються нахили, майбутня спеціалізація, місце професійної діяльності тощо.

Завдання навчального курсу виражається в його цільовій установці. Це - науково обгрунтовані передбачувані результати навчально-виховного процесу з даної учбової дисципліни, або модель майбутнього фахівця, що включає перелік вимог до обсягу знань, вмінь, якостей, які він повинен набути і виробити в собі. Призначення курсу з соціальної роботи полягає в тому, щоб озброювати студентів знаннями теорії і методики цього виду професійної діяльності, прищеплювати практичні навички і здібності й” проведення серед різних категорій громадян, які потребують соціального захисту й підтримки, виховува-ти високі моральні, гуманістичні якості, потрібні спеціалістам цього профілю.

Сучасний соціальний працівник - це фахівець в галузі соціальної інженерії і технології. Як соціолог і педагог, він глибоко розуміється в правових, моральних, психологічних регулятивах життєдіяльності людей, здатний і готовий прийти їм на допомогу, надавати їй кваліфіковано, доброзичливо і терпеливо. Випускник університету з спеціальності “соціальна робота” для цього повинен:

- знати теоретичні й методологічні основи соціальної роботи, її історичні корені, традиції, вітчизняний і зарубіжний досвід, сучасні завдання, шляхи організації соціального захисту населення;

- мати навички соціально-психологічного і ситуаційного аналізу та діагностики умов життєдіяльності різних соціальних груп;

- вміти проводити конкретно-соціологічні дослідження, прогнозувати розвиток соціальних процесів і враховувати їх результати в своїй роботі, управлінській діяльності по регулюванню соціальних конфліктів;

- володіти організаторськими здібностями” високою загальною

культурою, педагогічним хистом, бути комунікабельним, товариським, співчутливим до чужого горя і труднощів, готовим до самопожертви;

- мати необхідну медико-психологічну підготовку, спостережливість, уважність, милосердя, любов до людини, душевну щедрість, витримку, особисту скромність та інші високі морально-вольові якості;- бути готовим надавати кваліфіковану юридичну допомогу людям у системі громадського правосуддя;

- знати умови і порядок надання опікунства, здійснювати захист-прав дитини;

- вміти працювати з особами, які мають відхилення в фізичному і

психічному розвитку, зловживають алкоголем, вживають наркотики, перестарілі, є інвалідами, зазнали дискримінації (на національному, релігійному, політичному, статево-віковому, родинному і т.п. ґрунті), відбули покарання за скоєні злочини або схильні до правопорушень тощо.

Залежно від цільової установки і завдань будується структура, зміст, послідовність вивчення складових частин курсу “Соціальна робота”, використовуються різноманітні форми і методи аудиторних занять, практики і стажування, самопідготовки і контролю.

Ця учбова дисципліна покликана відіграти важливу роль у формуванні соціального працівника високої кваліфікації, а саме:

- разом із загальнонауковими, соціально-гуманітарними та іншими спеціальними навчальними курсами та практиками допомогти студентам стати справжніми професіоналами у соціальній сфері;

- розвивати у них творче мислення, вміння і бажання з громадянських, гуманістичних позицій аналізувати і оцінювати соціальні явища та конфліктні ситуації, компетентне і зацікавлено визначати шляхи й способи оптимального розв’язання соціальних проблем;

- виховувати в студентів високі моральні якості, діловитість, професіоналізм і громадянськість, готовність і вміння утверджувати гуманістичні ідеали й загальнолюдські культурні цінності, активно проводити в життя соціальну політику Української держави, сприяти гармонізації людських взаєностосунків;

- прищеплювати студентам навички комплексного управлінського і психолого-педагогічного впливу на стан і поведінку груп, окремих людей в екстремальних і конфліктних обставинах для забезпечення їх соціальних потреб та інтересів, захисту громадянських прав і свобод.

Із сказаного випливає, що соціальна робота як самостійна наука і навчальна дисципліна має складну інтегральну природу, її значення в українському суспільстві неухильно зростає. Свій творчий потенціал вона реалізує через численні функції. Основними з них можна вважати такі: гносеологічна, організаційно-виховна, “регулятивно-профілактична, інформаційно-комунікативна, соціоінтеграційна, аналітико-прогностична. Гносеологічна (теоретико-пізнавальна) функція соціальної роботи полягає в тому, що вона, як й інші науки, дає нові знання про суспільне життя і процеси в ньому. Це стосується передусім глибокого проникнення нею в соціальну структуру, механізми адаптації ресоціалізації, взаємодії, конфліктів на особистісному мікросоціальному рівні тощо. Теорія і методика цієї роботи доповідають і збагачують соціологічні, педагогічні, психологічні та інші науки

Організаційно-виховна функція соціальної роботи означає вияв гуманного ставлення до людини. Причому в умовах соціальних потрясінь, економічної кризи ця робота спрямована насамперед на тих хто опинився у найважчому становищі - безробітні, пенсіонери інваліди, біженці, бездомні, “важкі” підлітки. Соціальна робота менш всього пов’язана з повчаннями, а передусім сприяє створенню умов для гідного життя людини як головного суб’єкта суспільства допомагає становленню і реалізації його інтересів. Це включає створення центрів соціальних служб, розширення послуг, узагальнення і поширення набутого досвіду, іноваційну діяльність, зв’язки з державними громадськими організаціями, органами місцевого самоуправління створення асоціацій і т.д.

Регулятивно-профілактична функція соціальної роботи пов’язані з тим, що вона передбачає і приводить в дію правові, психологічні й інші механізми попередження і подолання негативних явищ, орієнтує поведінку особи в суспільстві. Ця робота допомагає послаблювати

емоційну напругу в ньому, узгоджувати соціальні зв'язки і відносини впливає на ситуації в мікросоціумі, інтенсифікує взаємодію між людьми, організаціями та інститутами, сприяє вольовій регуляції поведінки, самоконтролю особи формує нові соціальні ролі в клієнтів.

Інформаційно-комунікативна функція соціальної роботи впливає з того, що вона виявляє, збирає, узагальнює і доводить до суб'єкти відомості про людей, які потребують допомоги, вимагають втручання соціальних служб, створює банки даних про сім'ї і окремих осіб, яким необхідний соціальний патронаж. Це робиться з дотримання правових і етичних норм, сприяє формуванню зрілої громадської думки з соціальних проблем, співчутливе ставлення до них суспільства.

Крім того, соціальні служби систематизують інформаційні матеріали, законодавчі й інші правові акти, організують їх вивчення серед населення. В засобах масової комунікації вони ведуть реклами соціальних послуг, пропагують ідеї соціальної допомоги і захисту людини, зміцнення і підтримки сім'ї, виховання дітей та підлітків розвитку гуманних народних традицій. Звідси можна виділити, як окрему, соціоінтеграційну функцію цієї науки, навчальної дисципліни і професійної діяльності, її суть в тому, що соціальна робота об'єднує галузі знань на розв'язання комплексних проблем соціальної сфери, спрямовує зусилля спеціалістів на створення об'єктивної, всебічної і повної характеристики соціальної підтримки й захисту населення, розробку спільних програм са-мореалізації особистості. В ряді країн Заходу (Великобританія, Бельгія, США та ін.) благодійність, опікунство та інші напрями соціальної роботи об'єднують широкі верстви свідомих і активних громадян, є престижними, заохочуються і стимулюються державою.

Аналітико-прогностична функція соціальної роботи зводиться до вивчення нею тенденцій соціальної напруги в суспільстві, демографічної ситуації, причин соціального і сімейного неблагополуччя, стану і якості соціальної допомоги й захисту на різних рівнях, серед окремих верств населення, реальної потреби в них, з'ясування нових проблем, передбачення процесів соціального розвитку країни, регіонів, громад (общин) і участь у формуванні відповідних програм, планів, заходів.

Ця диференція функцій умовна, бо всі вони тісно пов'язані і

взаємодіють, доповнюють та розвивають одна одну. Соціальна робота - єдиний, динамічний, багатоплановий процес, в якому органічно поєднуються наукові знання, творчі пошуки, взаємні зусилля працівників і клієнтів. Водночас вона об'єктивно необхідна і суспільне значима професія, що спирається на досягнення соціальних наук, результати і нові запити практики. У країні формується особливий державно-громадський механізм, покликаний своєчасно реагувати й компетентне розв'язувати соціальні проблеми на всіх рівнях структури суспільства до його головної клітини - конкретної особи.

Тема 3. ІСТОРИЧНІ КОРЕНІ Й ТРАДИЦІЇ БЛАГОДІЙНИЦТВА

- *Культурно-історичні передумови зародження благодійництва в Київській Русі.*
- *Становлення системи соціальної опіки в Російській імперії.*
- *Сільська громада - центр соціальної роботи на Україні.*
- *Розвиток благодійництва на Закарпатті.*

У розв'язанні гострих соціальних проблем, що нині стоять перед українським суспільством, все більшого значення, поряд з вдосконаленням державної системи захисту населення, набуває відродження і розвиток благодійної діяльності різних організацій та установ і спеціалізованих громадських об'єднань і приватних осіб. Благодійність - це вияв цілеспрямованої уваги до людей, які з різних причин не можуть власними силами забезпечити собі хоча б мінімальні умови існування (на відповідному загальному рівні цивілізованості суспільства), надання їм посиленої допомоги в збереженні й організації! своєї життєдіяльності, підтримання їх матеріально і духовно. Це соціальне явище має у нашій країні свою історію, традиції й особливості, ознайомлення з якими становить не тільки пізнавальний інтерес, але й практичну значущість для тих, хто працює у соціальній сфері або має намір зайнятися цією роботою.

Серед багатьох спільних рис, притаманних різним народам, є здатність до співчуття, співпереживання, готовність відгукнутися на чужу біду, прийти на допомогу. Ці людські якості існують здавна, з часом змінюють форми і способи вираження. Не обділені ними й слов'яни. Письмові згадки західних мандрівників давності засвідчують їх гостинність, милість, чуйне обходження з полоненими. Турбувалися слов'яни й про співвітчизників, які потрапили в біду. Так, Київська Русь уклала з греками ряд спеціальних договорів "Про порятунок полонених". Ними визначалися взаємні зобов'язання щодо викупу русичів і греків, у якій країні вони не знаходилися б, та повернення їх на батьківщину (договори князів Олега - 911 й Ігоря - 945 рр.).

Людинолюбство, незлостивість, відкритість слов'янської душі,

на думку вчених (В.О. Ключевський), формувалися під впливом особливих географічних і природних умов, серед яких слід виділити безкрайність рівнинних і лісостепових просторів, поміркований клімат, постійну необхідність колективного захисту від войовничих половців та інших сусідів. Духовність, культура слов'ян розвивалися також завдяки діяльності просвітників Кирила і Мефодія, які 898 р. створили для них єдину книжково-письмову мову. Вона виявилася одним з важливих факторів становлення й розвитку слов'янської цивілізації, тієї особливої духовності наших пращурів, яким властиві доброзичливість, співстраждання (*див.: Українська душа. К., 1992, с. 3-35, 66-96*).

Зауважимо, що самобутній характер наших попередників формувався задовго до введення християнства у Київській Русі. Воно у нашій країні модернізувалося, пристосовувало свої догмати до уявлень східних слов'ян про добро і зло, богів-покровителів й інші надприродні сили та земні явища. Вчення церкви про рятування душі, людинолюбство, справедливість, добродійність, скромність було співзвучно слов'янській духовності і допомогло їй поширитися серед нашого народу. Християнство відіграло позитивну роль в його історичному розвитку, з т.ч. у піднесенні благодійності. Таку ж місію виконували й інші релігії, що в тій чи іншій формі проповідують гуманістичне ставлення до бідних, нужденних. Так, іслам як один із п'яти своїх "стовпів" розглядає обов'язкову благочинність через спеціальний податок і милостиню. Саме тому Емерсон Ендрюс обстоював тезу про те, що "матір'ю філантропії є релігія".

Запроваджуючи християнство на Русі, князь Володимир сам глибоко сприйняв звернені до душі людини його положення, що закликають людей турбуватися про ближнього, бути милосердним. Ось деякі з них: "Блаженні милостиві, бо помилені вони будуть", "Хто просить у тебе, то дай, а хто хоче позичити в тебе - не відвертайтесь від нього", "Продай добра свої та й убогим роздай", "Тіштесь з тими, хто тішиться, і плачте з тими, хто плаче". Пройнявшись духом християнських повчань, Володимир, за свідченням літопису, велів "усякому старцеві й убогому приходити на княжий двір, брати їжу, і питво, і гроші з казни". Та оскільки немічні і хворі не могли добиратися до його двору, князь повелів зробити теліги, куди клали хліб, м'ясо, рибу, овочі, мед в

бочках, квас і возили по місту, питаючи: “Де хворі і старці, які не можуть ходити?” Таким роздавали усе необхідне.

Прагнучи розвинути благодійництво, надати йому організованого характеру, князь Володимир невдовзі (996 р.) видає Устав (або закон), в якому згідно релігійних настанов доручає духовенству і церковним структурам опікування і нагляд за лікарнями, лазнями, притулками для одиноких тощо, встановлює для благодійних закладів “десятину”. Як відомо, цей мудрий правитель здійснив багато прогресивних для свого часу заходів, завдяки яким освіченість, культура русичів досягла високого рівня. Це, зокрема, заснування училища для навчання убогих людей, богодільні, будинку для паломників, запровадження народних свят, на яких виявлялася турбота про “годування” убогих, сиріт, вдів, мандрівників, роздавалася їм велика милостиня. Не випадково про князя Володимира за його чуйність, безкорисливість складено стільки легенд, билин, оповідань. Його приклад наслідували інші представники княжої влади та духовенства. Благодійна діяльність набувала в Київській Русі все більш спрямованого й організованого характеру.

Наприклад, князь Ярослав Володимирович заснував сирітське училище, де опікував і утримував 300 юнаків. Любили допомагати бідним також князі Ізяслав та Всеволод Ярославовичі. За їх правління був широко відомий єпископ Переяславський Єфрем, який 1091 р. побудував для бідних і сиріт лікарні, призначив їм медиків, встановив, щоб повсюдно хворих доглядали і лікували безплатно. Особливою турботою про бідних і нужденних відзначився, за переказами, Володимир Мономах. Для багатьох поколінь на Русі мала велике виховне значення складена ним “Духовна” (заповітна) своїм дітям, в якій виражалися його турботи про моральний стан народу, необхідність бути уважним до його потреб. “Якщо поїдете по землях своїх, - наставляв Володимир Мономах, - не давайте ображати народ ні в селах, ні на полі, щоб вас потім не проклинали. Куди підете, де станете, напоїть, нагодуйте бідняка, більше шануйте гостя, звідки б до вас не прийшов...”

У Печорському монастирі в Києві досі зберігаються мощі ченців Агапіта й Аліпія, під патронатом яких діяли шпиталі для немічних, а також чернігівського князя Святослава, котрий після постригу під

ім'ям Миколи Святоши влаштував тут у XII ст. лікарню. Цю традицію згодом продовжив єпископ Єфрем Переяславський, будівничий “строєній банних і врачеве”, інші добродії. За настановами святого Агапіта, багато їх були “безмедниками”, допомагаючи усім безкоштовно.

Ці тенденції розвитку соціальної опіки в Київській Русі були перервані, як і весь хід суспільного розвитку нашого народу, татаро-монгольським нашествям, що виявилось важким випробуванням для його життєздатності. В умовах краху державності й чужоземного владарювання на перший план в збереженні й об'єднанні духовних сил народу об'єктивно висувається православна церква. Вона стала одночасно і єдиним пристанищем для потребуючих допомоги вбогих, старців, немічних. Церква та монастирі повністю взяли на себе благодійні функції, користуючись тим, що татарські хани, особливо в перший період панування над Руссю-Україною, поважливо ставилися до духовенства, надавали ієрархам грамоти (ярлики), звільняли церкви й монастирі від дані та поборів, залишали за духовенством турботу про опіку тих, хто її потребував. У важкі часи національного гноблення і розпорошення українських земель православна церква підтримувала в народі духовність, віру в добро і справедливість, не давала зачерствіти серцям і стати байдужими до людського горя, страждань і втрат. Вона надихала народ на боротьбу за національне визволення і відродження.

Татаро-монгольські спустошення завдали-непоправної шкоди Україні, її суспільно-політичний розвиток ще довго стримувало поневолення іншими державами, а творчі сили виснажували чужинські впливи, війни, чвари. Та навіть за цих умов закладені ще з часів Київської Русі традиції благодійницької діяльності не були забуті. На складному шляху відродження і державотворення поступово розвивалися різні форми суспільної опіки, у якій виразно окреслюються два провідні напрями, що взаємно доповнювали один одного. Перший - продовження традицій Володимира та інших князів, які показали приклад особистого благодіяння і захисту убогих, старців, сиріт й інших страдників. Другий - посилення організуючого надала, вдосконалення форм і масштабів державної підтримки соціально вразливих “верств населення при збереженні і заохоченні благодійницької діяльності церкви.

Звернімося до хроніки українських братств - православних громадських об'єднань. При них створювалися лікарні та інші благодійні заклади. Так, у передмістях Львова ними в XIV ст. були відкриті чотири лікарні. Київське братство мало свою школу і “шпиталь для людей вбогих, уломних, старих, як духовних і цивільних, так і лицарських” (*див.*: 1. Усиченко, Ю. Віденський, О. Заграничний. Ідоброта, і милосердя. К., 1996, с. 4). У Кам'янець-Подільському функціонував вірменський шпиталь, створений на кошти місцевої громади, де лікували хворих різних національностей.

Українські князі Острозький, Вишневецький, гетьмани Сагайдачний, Хмельницький, Мазепа, більшість місцевих феодалів були, як правило, вихідцями з середніх верств населення, знали запиту своїх співвітчизників у низах, в критичних ситуаціях намагалися допомогти найбільш знедоленим. Перед лицем чужинської загрози, в умовах тривалої бездержавності на південно-руських землях існували і зміцнювалися загалом демократичні, гуманні для свого часу звичаї, традиції, форми соціального буття. В основі ладу, що утвердився на Наддніпрянщині після революції 1648 року, лежала соціальна рівність. Кожний міг увійти до Запорозького війська, користуватися козацькими правами й свободами. На думку Д.І. Яворницького, “запорізька община доходила до повного ідеалу рівності, не відомої ні в давньому світі, ні в середніх, ні в нових віках; пануюче тут начало рівності проходило скрізь: під час загальних зборів, при виборах військових старшин, при управлінні січовому, при управлінні паланковому, в усіх запорізьких школах, при загальній трапезі, при поділі майна і в приватному житті по куренях”. На багатьох сторінках трьохтомної праці вчений пише про свободу, рівність, самоврядність, “скорий, правий і повний суд”, що існував на Запоріжжі. В Січі цінувалися лише “особисті достоїнства - хоробрість, досвід, розум, кмітливість”; тут всі справи вирішувалися спільно, громадою, курінні о гамани турбувалися про козаків, як батьки про своїх дітей; великим моральним авторитетом користувалися після старшин і козацьких отаманів т.з. “знатні радці”, сизоусі діди, тобто колишні військовики, які опинилися старими; гостинність до прибулих не знала меж (*докл. див.*: Д.І. Яворницький. Історія запорозьких ко-заків. У трьох томах, т. I. К., 1990, с. 150,

182, 186, 188 та ін.). Чисельність війська в час найбільшого розквіту доходила разом із зимівниками та слобод чанами до 100 000 чол. (там же, с. 150).

Кожний міг увійти до Запорізького Війська і користуватися козацькими правами й свободами. Хто ж залишався поза військом, теж був вільною людиною і тільки замість служби в ньому виконував інші повинності. При переписі 1654 р. половина населення належала до козацького стану, половина до міщанського, або так званого поспільства. Між різними соціальними групами не було гостро зазначених меж. Загальновідомі скромність, мужність, жертвовність перших поколінь гетьманської держави, що була на той час унікальний політичним утворенням. Та згодом в ній “замість соціальної рівності, що була ідеалом людської революції, прийшло загострення соціальних відносин і поділ на верстви пануючих і поневолених” (див.: *І. Крип’яке-вич. Історія України. Вид. 2-е, Львів, 1992, с. 259*).

Серед запорозьких козаків популярною була народна медицина.⁹ Чимало їх зналося на траволікуванні. Під час походів, боїв з-поміж козаків визначались особи, яким доручалося лікувати хворих і поранених за винагороду з військового скарбу. Згідно свідчень французького інженера і дослідника Боплана, який бував на Січі, козаки застосовували дуже своєрідні та ефективні засоби медичної самопомоги і взаємодопомоги. Багато козаків (т.з. характерників) володіли таємницями лікування навіюванням. Такі цілителі, часто? самоуки, підтримували стосунки з дипломованими лікарями, які за власною ініціативою лікували місцевих жителів та передавали їм знання з медицини, санітарії.

На берегах річки Самари в Подністров’ї, у Трахтемирові під Кановом, в Лебединському монастирі поблизу Чигирина, при Левківському храмі біля старовинного Овруча - скрізь по Україні були благодійні заклади для поранених і старих воїнів Запорізької вільної республіки. Лише руїни залишалися подекуди від цих воістину народних осередків милосердя. А було таких шпиталів, як свідчать записи, у Ніжинському полку 138, в Чернігівському - 118, у Любенському - 107, у Переяславському - 52, в Полтавському - 42, у Миргородському - 29 і т.д. Це були водночас і лікарні, і притулки, і громадські осередки для тих хто не міг боротися і

працювати, про кого дбало тогочасне українське суспільство.

У Російській державі, до якої в середині XVII ст. приєдналася більша частина України, ставлення офіційної влади до соціальних проблем було суперечливим і непослідовним. З одного боку, продовжувала існувати започаткована старокиївськими князями традиція допомагати нужденним, роздавати милостиню, спільно боротися з голодом й іншими лихами. Вона всіляко підтримувалася церквою, громадською думкою, набувала розмаху і численних прибічників серед людей різних станів, чиє матеріальне благополуччя дозволяло їм особистими засобами сприяти полегшенню участі бідуючих, насамперед убогих, хворих, сиріт, а також безпритульних і голодуючих.

З другого боку, в міру ускладнення соціальних проблем владні органи, громадськість починають усвідомлювати обмеженість приватної благодійності і усталених форм церковно-монастирської опіки, шукають нові підходи до боротьби з жебрацтвом, іншими недугами, що нестримно вражали суспільство. Ідея розгортання державної системи громадської опіки почала реалізуватися за царя Федора Олексійовича, який 1682 р. наказав споруджувати шпиталі (богодільні), щоб “надалі на вулицях волоцюг і лежачих жебраків не було”. Здорових цар велів примусити хліб свій “зживати працею чи якимось ремеслом на загальнонародну користь”, бо всіляке неробство не веде ні до чого іншого, крім як до злих справ і злодійства.

Петро I, прагнучи викорінити псевдожебрацтво, заборонив (погрозою штрафу до 5 крб.) подавати милостиню безпосередньо тим, хто її просить. Натомість радив благодійникам робити це в шпиталях та інших подібних місцях, їх організація доручалась Священному синоду і державним адміністраціям (Камерам Контори, Головному магістрату, воеводам), яким приписувалося приступити до “облаштування лікарень, богоділень, сирітських приютів, будинків для опіки незаконнароджених немовлят...; для людей, що марно вештаються та їм подібних”. Цей напрям у розвитку громадської опіки, як найбільш цивілізованої форми благодійності, під впливом прогресивних соціальних ідей із Заходу та вітчизняної суспільної думки набував поширення і державної підтримки. Так, Катерина II видала 1 вересня

1763 р. Маніфест про заснування Виховних будинків для сиріт. 1775 р. вона в законодавчому порядку встановила державну систему опіки “для всіх цивільних прошарків”. Ця система мала включати народ школи, сирітські будинки, аптеки, шпиталі, будинки для невиліковні хвороб, для божевільних, виправлення аморальних та ін. Для них виділялися державні кошти, надавалися права містам, поселенням приватним особам створювати такі заклади, особисто жертвувати нужденним, сама Катерина II віддала для цієї мети 150 тис. крб., а вельможі довели цю суму до 500 тис. Нею також засновано “Товариство виховані благородних дівичь” (1764р.), ряд інших благодійних установ (будинки опіки, шпиталі, пологові відділення для незаможних жінок, школи ін.). Зростаюча їх мережа 1854 р. об’єднана у “Відомство імператриці Марії”. Опікунство бідних мало свої відділення в Києві й інших містах України. В діяльності благодійних товариств, організацій і установ брали активну участь кращі представники імущих класів, прогресивна інтелігенція. Важливо, що опікунство мало за мету віднаходити людей, які дійсно потребували допомоги, особливо тих, які ганьбилися просити милостиню. Для працездатних відкривалися ремісничі класи і школи з майстернями, спорудами, майном і капіталом.

Велике соціальне значення мало створення товариства Червоного Хреста як спеціальної організації з надання допомоги пораненим на полі бою. Його предтечею вважають військового лікаря П. Загорської який наприкінці XVIII ст. надавав допомогу полоненим і цивільному населенню без розрізнення “своїх” і “чужих” (згодом став академіком). Відомий хірург М. Пирогов уперше сформував загони сестер милосердя для догляду за пораненими й хворими солдатами. Під впливом цього починання Анрі Дюнан дійшов висновку про необхідність створення міжнародної інституції допомоги пораненим. 1863 р. в Швейцарії на терені філантропічної організації “Суспільна користь” розпочав робо Міжнародний комітет допомоги пораненим, що 1876 р. дістав назву Міжнародного Комітету Червоного Хреста. 1867 року виникло товариство опіки поранених в Росії. До нього належала і добре організована українська ланка. Товариство надавало активну допомогу у медичному обслуговуванні й цивільному населенню. В Харкові

були організовані поліклініка і дитяча лікарня Червоного Хреста. З його допомогою в Києві засновано “Товариство боротьби із заразними хворобами”. Бактеріологічний інститут при ньому, лікарню для чорноробів, філії на Подолі, в Подніпров’ї та інших містах. Під час воєн вони відкривали сотні шпиталів. До лав цього Товариства вступали кращі інтелігенти - вчені, лікарі, громадські діячі, письменники. Із Червоним Хрестом співпрацювали А. Чехов, С. Руданський, М. Булгаков, С. Боткін, І. Мечников, М. Скліфосовський та багато інших відомих людей.

Наприкінці XIX ст. в Росії налічувалося 14854 благодійних товариств і закладів, переважно в Європейській частині, в т.ч. на Україні. 37 57 їх були приватними. Протягом 1898 р., наприклад, ними скористалося понад 7 млн. чол., не рахуючи 20 млн. випадків разових звернень по благодійну допомогу (*див.*: Теория й методика соціальної роботи Ч. 1, с. 63). Однак майже всі ці заклади знаходилися у містах та інших великих поселеннях. Більшості зубожілого люду, особливо на околицях імперії, вони були недоступні.

Основний тягар соціальної допомоги на селах здійснювався громадськістю. Цьому сприяли особливості обцинної організації їх життя. На Україні довго зберігало своє значення поняття народного віча. Традиція колективно вирішувати широке коло питань господарського і суспільного життя дістала розвиток в селянській громаді, однією з визначальних рис якої стало самоврядування. Громаді притаманні тісні зв’язки між людьми, залежність і взаємодопомога на ґрунті спільних інтересів. Одночасно вона служила волевиявленням індивідуальних свобод, люди об’єднувалися у ній для досягнення взаємної вигоди і безпеки.

У ХУІ-ХУІІІ ст. громада, зберігаючи певну спадкоємність із давньоруською обциною, відігравала роль станової організації селянства, що регулювала усі аспекти його життєдіяльності. При цьому вона була, з одного боку, пережитком середньовічного укладу, а з другого - демократичною організацією, яка згуртовувала селян у боротьбі за свої права, за соціальний захист. Про цю велику колективну силу усна творчість українців каже: “Громада - великий чоловік”, “Де людей купа, не болить у пупа”, “Що громада скаже, то й пан не pomoже” та ін.

У цій формі самоуправління важливу роль відігравали громадські ради, сходи, суди, діяло звичаєве право, прості процесуальні норми, включаючи обрання і призначення посадових осіб. До їх функцій входив і розгляд соціальних питань. Чіткий контроль здійснювався за охороною власності, громадського порядку, покаранням порушників правових і моральних норм (*див.*: Українське народознавство. Львів, 1994, с.244-253).

Громада несла відповідальність за всіх її членів, особливо за убогих, жебраків, волоцюг. Згідно з статутом, “вона була зобов’язана утримувати убогих, а панський двір мав дбати про забезпечення їх певним заробітком, видачу готівки для придбання найнеобхіднішого. Люди з різних причин опинялися на найнижчому соціальному шаблі.

Найпоширеними були втрата землі, зменшення поголів’я худоби через надмірне оподаткування або лихварські махінації, стихійні лиха (неврожай, повені, пожежі), особисті вади (пияцтво, марнотратство, лінощі), трагічні випадки (каліцтво, втрата годувальника тощо). Щоб не потрапити у залежність до лихварів, члени громад створювали позикові каси, де зберігався “на чорний день” недоторканий запас зерна (*див.*: Культура і побут населення України. К., 1991, с. 124).

У будь-якому випадку керівники громади мали організувати притулок убогим (у спеціальному будинку або вільних помешкання). Старцям, а також збіднілим сім’ям односельців допомагали харчами напередодні свят, особливо Великоднем і Різдом. Заборонялося ходити на жебри в інші села, оскільки це впливало на репутацію громад. Водночас стимулювалося благодійництво. Наші предки вірили, що за обдарування бідних, покривджених віддається на небесах, а в земно” житті буде краще вестися в господарстві. Подекуди існував звичай, за яким заможні люди дарували бідним, особливо вдовам, ягня чи теля, цінні речі, продукти. Частіше це робилося в межах сусідських родинних зв’язків.

Невідомою була громадська допомога погорільцям. З її коштів або власних запасів найзаможні намагалися допомогти потерпілим одягом, харчами, насінням, будівельним матеріалом, оперативно влаштували толоку для зведення житла.

Особливу турботу проявляла громада про сиріт і вдів. Таке ставлення впливало з християнської моралі: покривджених долею ніхто

не смів ні в чому неволити чи принижувати. “Вдовині й сирітські сльози камінь лупають”, - говорили в народі. До ХХ ст. кожне велике село мало сирітську раду і сирітського суддю, які через опікуна дбали про долю своїх підопічних. У виборі опікуна для сиріт вирішальна роль належала родині, але не менш важливою була і громадська думка. Брались до уваги не тільки ступінь родинного зв’язку між сиротою і опікуном, а і риси характеру останнього, його вік (не менше 25 років), ділові якості. Основним критерієм при цьому було його вміння вести господарство, бо від збереження і примноження спадку сиріт залежала їх подальша доля.

Характер опікунства визначався й конкретними ситуаціями. Наприклад, коли по смерті батька залишався дорослий син, то він міг переймати опікунство над молодшими, бути опорою для матері-вдови. Якщо сироти не мали жодної рідні, а серед чужих не знаходилося опікуна, то залишене майно громада оцінювала і продавала. За отримані проценти від вирученої суми призначали опікуна, який доглядав дітей до їх повноліття. Іноді громадський суд надавав удові для допомоги співопікуна, який мав незначні права, але міг боронити сиріт від її нерозважливих вчинків. Кожна громада була зобов’язана мати свій фонд убогих і сиріт (хоча це траплялося нечасто). При потребі громада шукала кошти із внутрішніх резервів (продаж власного майна, лісу, штрафи тощо), залучала для допомоги церкву.

На відміну від Візантії і Росії, де церква спиралася на світську владу й навпаки, в Україні вона не залежала від державців, а залишалася “справою громади”. З часів заснування християнства, церква в Київській Русі діяла на основі власних положень, відповідно до своєї мети. У XVI ст. вона набирає характеру демократичної установи і стає справою громади. Матеріально вона живе переважно за рахунок коштів парафіян, які беруть участь у вирішенні питань, пов’язаних з використанням пожертвувань, призначенням священників, служителів, їх оплатою і т.д. Тому українська церква поступово перетворилася на духовний центр, що поєднував у собі храм, школу і шпиталь. Перші стали традиційним місцем найбільш масових зустрічей і спілкування людей. Біля них відбувався обмін інформацією, обговорювалися найбільш життєві питання, нерідко оголошувалися розпорядження керівництва громади та урядові накази.

Специфічним різновидом громад виявилися згадувані вже церковні братства, які брали активну участь в розв'язанні багатьох соціальних проблем своїх прибічників і тогочасного українського суспільства. До них входили переважно міщани й духовенство, оскільки згадані об'єднання (асоціації) були органічно пов'язані з церквами. Організаційно вони, як і громади, будувалися на волевиявленні окремих осіб. Існували братства за рахунок внесків, пожертвувань, прибутків від господарсько-торгової діяльності. З давніх часів вони мали тільки релігійне призначення, а згодом набули й широкого громадського характеру. Крім підтримки церкви, займалися відкриттям шкіл, шпиталів, допомогою бідним і старцям.

У Лівобережній Україні братства набули поширення з другої половини XVII ст. На відміну від західного регіону, де їхня діяльність раніш зосереджувалася переважно у великих містах, на Лівобережжі вони створювалися у невеликих містечках і навіть в селах (*див.*: С.О. Войтович. Світ соціальних відносин в українській культурі (історіко-соціологічне дослідження). К., 1994, с. 133-134). Скрізь вони приділяли велику увагу найменш захищеним представникам Суспільства - людям похилого віку, інвалідам, знедоленим, сиротам. Для них братства влаштовували шпиталі, де за аналогією з власним устроєм запроваджували самоврядування. Обрані мешканцями цих закладів старости, старецькі чи отамани займалися питаннями внутрішнього життя: складали кошториси, збирали і раціонально витрачали фінанси, продукти, одяг, ліки та га. Зокрема, братства відкривали особливі "старечі" шинки, прибутки від яких ішли на утримання шпиталів, їх значення виходило далеко за рамки звичайної філантропічної діяльності. Вони були втіленням гуманістичних подглядів на старість, немічність, убожество, сирітство. Ці явища суспільного життя народ вважав лихом, але не приниженням. Відповідним чином розцінювали себе представники соціальних низів. Як писала з цього приводу історик О. Єфименко, "дотепер зберігся *ще* цей, між іншим вже вимираючий, тип старця, який дивиться на *своє* становище, як на відому заслугу перед людьми, оскільки надає їм змогу робити добрі справи і тим самим здобувати заслугу перед небом", *тобто* богом (*див.*: А. Єфименко. Южная Русь: очерки, исследования й заметки. СПб, 1905, с. 1-2, с. 243).

Значну благодійну діяльність проводили також монастирі. Крім релігійної і просвітницької діяльності, вони розвивали різного роду ремесла, садівництво, городництво, надавали притулок і допомогу старцям, осиротілим, потерпілим від лиха.

Релігійні організації істотно впливали на громадські стосунки поза церквою. Велике соціальне значення мали її благодійні повчання, обряди ритуали, контроль за виконанням моральних настанов, індивідуальні робота з віруючими. Так, праця в свята вважалася гріховною. Засуджувалися зневага старших, дармоїдство, лінощі, розпуста, пияцтво. У храмові дні (празники) біля церков влаштовувалися громадські обіди обдаровування старців, калік, сиріт. Заохочувалася милостиня і в інші дні, сприяння “розговінню” убогих. Громада й церква турбувалися та-кож про родинне здоров’я, виховання дітей, поважне ставлення молоді до батьків і літніх людей.

В Україні завжди високо цінували жінку-матір, жінку-трудівницю, до розуміння цього готували дітей змалку. Вона повинна була багато вміти. Господарність, спритність у роботі цінувалися більше, ніж врода чи навіть багатство. Про авторитет і поцінування української жінки в сім’ї та громаді свідчить той факт, що до ХХ а повсюдно мали юридичну силу заповіти, складені не тільки чо-ловіками, а й жінками.

Як відомо, в Запорізькій Січі не було жінок. Ні матері, ні дружини, ні сестри не допускалися “за пороги”. І в цьому виявлявся, на наш погляд, не стільки вплив забобону (начебто жінки приносять невдачі на війні), скільки бажання вберегти їх від надмірних труднощів для повноцінного материнства, здорової сім’ї, продовження гідного роду. Вдова, наприклад, залишалася господинею в домі, цілком заступаючи свого чоловіка в громаді, вирішувала спірні питання, укладала угоди щодо передачі землі, брала участь в народних сходах і мала там право голосу.

Народна мораль в Україні високо пошановувала дівчину, її гордість, незайманість. Її поведінка контролювалася не тільки батьками але й ріднею, громадськістю. Найбільшою цінністю для них була дівчина, яка “доносила вінець”, “не заганьбила коси”. І навпаки, осуду й покаранню піддавалися порушення етичних норм, народних традицій. Це стосувалося як хлопців-залицяльників, ловеласів, так і

легковажних дівчат. Найстрашнішими для таких були людський поговор, пушена неслава. Побутували суворі звичаї громадського покарання зведених (обрізання коси, запрягання у віз або надягання хомута, обмазування голови і воріт дьогтем, покриття хусткою голови і т.д.). “Покритка” не мала права бути у молодіжній дівочій громаді, ходити без хустки, стояти в церкві поруч з дівчатами. Над нею могла посміятися в сім’ї, при нагоді кинути докір, а іноді й пожаліти. Все це мало на меті покарати винну і тим відвернути інших від подібних вчинків, щоб підтримати моральність; водночас взяти під опіку тих, хто оступився, уберегти їх від страшних наслідків (каліцтва, божевілля, самогубства, дітовбивства). Досить драматично складалася також доля незаконнонароджених дітей (“байстрят”, “копилів”). Вони у своєму житті несли “тавро неповноцінності”, обмежувалися в правах (не обиралися до громадського уряду, мали труднощі при одруженні, упадкуванні та ін.).

Сільська громада по-своєму виховувала і жінок, які порушували шлюбну вірність, що спричиняло гострі сімейні розлади та інші соціальні ускладнення. Таких жінок привселюдно ганьбили, прив’язували до куни - спеціальної залізної скоби, вмурованої у притворі церкви.

Громадському осудові піддавали також злодіїв, їх з украденою річчю в руках водили по селу і соромили перед кожною хатою. Нещадно били пійманих “на гарячому” паліїв, викрадачів коней.

За порушення норм громадського співжиття у ХІХ ст. здебільшого накладали грошові штрафи, але нерідко застосовувалися середньовічні норми покарання: били різками, саджали в холодну, замикали у колодку (*див.*: Культура і побут населення України, с. 127).

Отже, громадські норми, думка, звичаї спрямовували соціалізацію особи, уберегали її від небажаних відхилень, щоб вона не опускалася на дно, не згубила життя, висували до неї суворі вимоги, визначали межу можливостей. Задану програму можна окреслити так: спочатку - набиратися розуму й досвіду, потім - створити сім’ю і господарство, нарешті - досягти матеріального добробуту. Народна мудрість так відбила цю схему: “До двадцяти - не мудрий, до тридцяти - не жонатий, до сорока - не багатий - круглий дурень”.

В українській громаді і сім’ї було чітке розмежування ролей та

обов'язків, культивувалися працелюбність, чесність, непідкупність, надійність, доброзичливість, гостинність, взаємовиручка, милосердя, справедливість, волелюбність, витримка і мужність.

У суспільному житті українців міцно утвердився відомий усім слов'янським народам звичай взаємодопомоги. Найпоширені його форми - супряга (співпраця двох сусідів) і толока - колективне виконання трудомістких чи термінових робіт. Сходилися на неї найчастіше після попереднього запрошення. Не піти на толоку - означало образити господаря. Подекуди приходять на неї без нагадування. Толокою переважно будували хати та інші споруди, косили сіно, жали, копали картоплю тощо. Часто вона була відчутною допомогою вдовам, солдат-кам, багатодітним, потерпілим від повені, погорільцям, хворим, немічним та іншим зубожілим людям. Для них з милосердя толоки були безвідробіткові (на відміну від оплачуваних чи відробіткових), а для потерпілих від лиха - терміновими, усім селом не лише зводили житло, але й зносили реманент, молодняк худоби, посівний матеріал, одяг, харчі. Велике й соціально-виховне значення толоки (атмосфера спільної праці, солідарність, спілкування, розваги, моральна підтримка, приклад для молоді і т.д.). Завдяки їй людина знає, що громада виручить з біди, не дасть пропасти.

Мірилом оцінки сутності людини служили в українській громаді знання, досвід, навички, вчинки. Соціальне виховання природної органічно впліталось у повсякденне буття і підлягало постійному контролю. Соціальна мобільність, громадська активність були настільки високими, наскільки цього вимагала дійсність. Кожен повнолітній мешканець усвідомлював свій обов'язок перед іншими, без примусу їх виконував, намагався досягти вищого рівня в багатьох сферах, виявляв для цього зусилля, кмітливість, ощадливість. Це дозволило українському народу уберегтися від остаточного поневолення і асиміляції, відтворити унікальні форми державності, багату й само-бутню культуру, справитися з соціальними недугами.

До початку ХХ ст. основну масу населення України становило селянство. За даними перепису 1897 р., 86 % українців займалися зем-леробством. До речі, в Росії цей показник становив 80, у Німеччині та Франції - 42, в Англії - 12 % населення (*див.*: П. Милюков. Очерки по:

истории русской культуры. СПб, 1918, ч. 1, с.252). Лише 13% населення України в 1897 р. проживало у центрах, що мали статус міста *{див.: А Жуковський, О. Субтельний. Нарис історії України. Львів, 1992, с 64}*. А українці серед нього становили трохи більше 5%. Модернізація економіки, індустріалізація зумовили у ХХ ст. радикальні зміни в соціально-етнічній структурі, урбанізацію, класову боротьбу та інші процеси, що скрізь супроводжуються гострими соціальними пооблемами. І хоча в їх основі були глибокі, класові й економічні корені, свідомі й патріотичні сили намагалися пом'якшити, послабити їхні важкі наслідки, займалися різними формами благодійництва. Як розповів журналістові київський професор Ю.М. Квітницький-Рижоа, на початку віку "... кожен із представників відомих українських родин - чи то урядовців, чи комерсантів - мав за честь щось добре зробити для "братів", які були знедолені, потребували допомоги". Саме так свого часу в Києві було створене Товариство сприяння початковій освіті, споруджено Народну аудиторію, де проводилися публічні медичні читання, організовувалися богадільні для старих людей, які не мали родин і засобів до існування (сьогодні ці будинки - справжні палаци). В них багато самотніх і- немічних знаходили на схилі літ притулок, харчування, підтримку. Кожна етноконфесійна громада в Києві тих часів мала певні заклади. В них опікувалися самотніми людьми, надавали медичну та іншу допомогу бідним. В унікальному дореволюційному "Календарі-довіднику Києва" майже на 50 сторінках лише перелічуються благодійні заклади міста. Важко навіть уявити, якою розгалуженою була мережа таких установ. Ось лише назви кількох з них: губернське опікунство дитячих притулків, опікунство дітей військових чинів, ліга захисту дитинства, товариства надання допомоги бідним, боротьби з сухотами, денних приютів для дітей робітничого класу... Безкоштовні школи, лікарні, притулки, богадільні, нічліжки шанувалися нашими предками, були справою честі *(див.: О.В. Васильєва. З історії милосердя // Соціальний захист, 1994, № 4, с. 71-72)*, допомагали мільйонам злидених уникати фізичної смерті.

З революцій, громадянської війни Україна вийшла ослабленою економічно, з непоправними людськими втратами. В цей буремний, тяжкий період організоване Українське товариство Червоного Хреста. Це сталося в Києві на з'їзді, що відбувся 15-18 квітня 1918 р. у примі-

щенні Марійської общини (вул. Маріїнсько-Благовіщенська, № 75). У його роботі взяли участь представники Союзу міст і медико-санітарних організацій Союзу земств. Маріїнсько-Благовіщенську громаду не випадково було обрано для з'їзду, бо вона виділялася з-поміж інших активною діяльністю. При ній 1877 року виникли перші на Україні курси сестер милосердя була збудована благодійна амбулаторія, лікарня, аптека (на цій базі по вул. Саксаганського, 75, працює інститут праці). Новостворений Червоний Хрест України звернувся до уряду з проханням передати під його юрисдикцію майно установ Російського Червоного Хреста на території республіки, зайнявся допомогою біженцям, інвалідам, дітям-сиротам, військовополоненим, боротьбою з тифом та іншими масовими інфекціями, створенням шпиталів, пунктів харчування, санітарною освітою серед населення. Під час голоду 1921-1923 рр. Товариство організувало сотні безкоштовних їдалень, надало селянам мільйони продовольчих пайків. Протягом 20-х років його силами були створені численні будинки для безпритульних, протиепідемічні диспансери, амбулаторії. За кошти Українського Червоного Хреста працювали 119 медичних, 206 профілактичних і дитячих закладів. Було відкрито 400 аптек і магазинів санітари (*див.: І. Усіченко, Ю. Віденський, О. Заграничний. І доброта, і милосердя, с. 11*). Товариство налагодило широкі міжнародні зв'язки і використовувало допомогу із-за рубежу для забезпечення населення найнеобхіднішим.

Поступово титанічними зусиллями трудящих становище в Україні поліпшувалося. Наприкінці 1930 р, повністю ліквідовано безробіття (*див.: Українська Радянська Соціалістична Республіка: енциклопедичний довідник. К., 1981, с. 231*). Невдовзі було покінчено з неписьменністю, експлуатацією, зубожінням широких мас, а згодом подолано. І жахливі наслідки німецько-фашистської окупації.

У нелегкі повоєнні часи, як і на фронтах Великої Вітчизняної, сповна проявилися гуманізм і милосердя Червоного Хреста України. До його лав стали колишні партизани, підпільники, демобілізовані через поранення фронтовики, трудівники міст і сіл, студенти. Важкими були наслідки епідемій, що виникли за роки окупації. Відбудові заважав високий травматизм на виробництві і в побуті. На мирних ланах і територіях підприємств ще довго вибухали залишені фашистами міни

й бомби. І товариство Червоного Хреста спільно з санітарними установами та медичною громадськістю відновлює мережу лікувальних закладів, лазень, їдалень, реабілітаційних закладів, веде профілактичну роботу, бореться за санітарну культуру. За прикладом Дніпропетровська при ЖЕКах повсюдно створюються кімнати здоров'я, що дозволяє вдвічі збільшити обслуговування самотніх хворих похилого віку за місцем проживання. У перші повоєнні роки сандружинниці Червоного Хреста взяли шефство над ветеранами-інвалідами, матерями загиблих, солдатськими вдовами - допомагали їм по господарству, забезпечували продуктами, здійснювали медичне обслуговування, підтримували морально. Досвід інтенсивної соціальної роботи післявоєнного періоду добре прислужився під час ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. За ініціативою Червоного Хреста України розроблена і реалізується: комплексна міжнародна програма "Чорнобиль", що включає різноманітну соціальну допомогу населенню потерпілих областей (*див.: І. Усіченко, Ю. Віденський, О. Заграничний. І доброта, і милосердя, с. 20-22*).

За сім десятиліть Радянської влади в Україні була створена ефективна й доступна система державної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення і страхування. Досвід і традиції в цих галузях суспільного життя - неоцінімий матеріал для теоретичної і методологічної основи соціальної роботи в сучасних умовах. Вони заслуговують критичного аналізу, об'єктивної оцінки і творчого розвитку.

Однак за порівняно короткий період мирного існування у відсталій напівфеодальній країні не встигли виробитися і закріпитись демократичні традиції і норми громадського життя. Натомість сталінський тоталітарний режим реанімував мало не найгірші вади минулих суспільств: страх перед будь-якою владою, безвідмовну покору "начальству", зневагу до прав і свобод людини, чимало іншого.

XX століття з його соціальними катаклізмами, колосальними зрушеннями у всіх сферах життєдіяльності людей немовби могутнім катком пройшлося по живому народному організму. Порушена природна структура соціуму, відбулися незворотні зміни в укладі життя, світогляді, культурі, психології мас. Якщо в багатьох країнах Заходу процеси індустріалізації, урбанізації, секуляризації, руйнування селянської культури тривали століття, проходили відносно плавно,

то в Україні вони здійснювалися надзвичайно швидкими темпами, переважно в екстремальних умовах, що обумовило напружений, зигзагоподібний, навіть стресовий характер суспільного розвитку. Фатальну роль при цьому відіграли сталінський терор і репресії, іноземні інтервенції, громадянські війни, соціальні наслідки яких долаються довго і боляче.

У специфічних політичних умовах відбувався соціально-економічний і культурний розвиток Закарпаття. За тисячолітнє панування іноземних режимів тут нагромадилося стільки гострих соціальних болячок, що наш край до війни вважали “Африкою в центрі Європи”, землею без імені” та іншими образливими назвами. Історично, через своє прикордонне становище, з геополітичних причин, перенаселення краю, брак ресурсів, народне господарство Закарпаття розвивалося повільно, залишалося примітивним, відсталим і не могло забезпечити мінімальний життєвий рівень трудящих; особливо незадовільним він був на Верховині. У 1912 р. газета “Алкотмань” писала, що “у верховинських селян про нормальне харчування не могло бути й мови. їх раціон такий: вранці варена картопля з капустою, на обід -капусняк з вареною картоплею, на вечерю - смажена картопля”. У цій місцевості м’ясо і сало їдять тільки по святах (*див.*: Нариси історії Закарпаття. Том I. Ужгород, 1993, с. 334). Злидні, хронічне недоїдання, каторжна праця сільської бідноти викликали масові захворювання. Смертність була найвищою в Європі (26-30%). Безробіття, голод, пошесті, безправ’я штовхали людей на еміграцію. Протягом 1870-1900 рр. із Закарпаття виїхало за кордон близько 90 тис. чоловік, а до 1913 р. — ще 120 тис. (*див.*: вказана праця, с. 336).

Та і в цих жахливих умовах знаходилися діячі і сили, що прагнули хоч трохи полегшити становище найбільш знедолених верств народу. Благородну місію соціального піклування виконували частково релігійні організації, національно-патріотична інтелігенція, прогресивна громадськість - як місцева, так і сусідніх Австрії, Угорщини, Чехії, західноєвропейських країн. 1859 року в Ужгороді відкрито Це-гольнянську недільну школу, а по вул. Капітульній - трьох класну дівочу школу, до яких приймали дітей і з незаможних родин. Через десять років споруджено перший у місті дитячий садок. Біля католицького костюлу знаходилася богадільня для літніх

одиноких жінок, заснована ще І. Другетом у середині XVII ст. (*див.*: *ії. Сова. Прошлое Ужгорода. 1936, с. 329*). З давніх часів в місті існувала лікарня (шпиталь), де перебували хворі й перестарілі. Вона стала швидко розвиватися після 1872 р., коли її очолив лікар-ентузіаст А. Новак, Для неї на рубежі століть завдяки його ініціативі, на державні кошти й добровільні пожертвування, у центрі Ужгорода споруджено нове приміщення (нині обласна лікарня) - (*див.*: 1. Гранчак, В. Пальок. Місто над Ужем. Ужгород, 1976, с. 138). Невдовзі при ній була заснована акушерська школа. У місті діяло декілька благодійних товариств і друзств, заснованих на засадах взаємодопомоги. 1904 року відкрито училище для глухонімих. Під час першої світової війни завершено спорудження психіатричного павільйону (диспансеру), розрахованого на 260 хворих. На дому за багатьма німецькими доглядали сестри милосердя (чернечих орденів василіан, імені св. Вікентія та ін.). Товариство “Хевра Кадіша” утримувало відділення міської лікарні та інші соціальні заклади для віруючих євреїв.

У умовах масового безробіття позитивну соціальну роль відігравали громадські роботи, що велися для будівництва мостів, шляхів, водозахисних споруд, регулювання річок та на інших суспільно значимих об'єктах. Благодійна діяльність активізувалася у міжвоєнний період, коли наш край входив до буржуазної Чехословаччини, що виділялася в Центральній Європі як країна з досить розвиненими інститутами громадянського суспільства, традиціями гуманізму, віротерпимості й плюралізму. Це сприяло появі і функціонуванню чисельних громадських організацій на Підкарпатській Русі, що виражали інтереси різних соціальних груп. На початку 1926 р. урядова статистика зареєструвала тут 158 громадських об'єднань з найрізноманітніших напрямів діяльності: культурно-освітніх, творчих, національних, господарських, професійних і т.д. (*див.*: Нариси історії Закарпаття. За ред. І. Гранчака. Том II, Ужгород, 1995, с. 414). Майже всі вони приділяли велику увагу благочинній діяльності, допомозі своїм прихильникам. Плідну соціальну роботу проводило, зокрема, культурно-освітнє товариство “Просвіта”. Посередництвом своїх видань, хат-читалень, масових акцій воно пропагувало культуру побуту, раціональний

спосіб життя, роз'яснювало шкоду від алкоголізму й розпусти, заклиало до самовиховання, боронило соціальні інтереси краю. “Просвіта” активно взаємодіяла з іншими громадськими організаціями. Так, ініційований І. Волошиною “Жіночий Союз” організував курси для неписьменних, утримував сиротинець (дитячий будинок), здійснював опіку над немічними. 1920 р. А. Волошин, В. Желтвай, В. Сулинчак створили “Здопомоговий Комітет для руських біженців Галичини і Буковини”. Протягом червня-жовтня 1922 р. в краї діяв очолюваний О. Гупалов-ським “Гуманітарний комітет для допомоги голодуючому населенню України”.

Після першої світової війни, угорської революції та румунської окупації на Підкарпатській Русі виявилось 26 тисяч інвалідів війни, вдів і сирот. Для надання їм матеріальної допомоги група місцевих патріотів заснувала товариство “Надія” (травень 1920 р.). До кінця року воно мало 63 гуртки на місцях, які охопили своєю діяльністю 6500 чол. Через два роки товариство об'єднувало вже 14500 членів.

Соціальною роботою займалося і товариство ім. О. Духновича. З ним тісно співпрацював “Комітет шкільної допомоги”. Його метою було надання матеріальної підтримки обдарованим учням, вихідцям з бідних сімей, в здобутті освіти. 1920 р. комітет заснував 4 інтернати для шкільної молоді (Ужгород, Мукачево, Росвигово). Невдовзі він перетворився в товариство “Шкільна допомога”, яке головну увагу зосереджувало на підготовці висококваліфікованих робітників і місцевої інтелігенції.

1926 р. А. Волошин заснував “Товариство учителів Мукачівської греко-католицької єпархії”, статут якого передбачав сприяння розвитку інтернатів і сиротинців. Сім'я Волошинів гідно вписалася у літопис благодійників краю. Так, 1933 р. Ірина Петрик-Волоплінова спільно з о. Августином без-коштовно передали власний будинок на вул. Ракоці в Ужгороді зі цільовим призначенням - під сиротинець (орфанотрофіум). Його вартість складала понад 300 тисяч чеських крон. І. Волошинова стала

також засновницею народної кухні при жіночому союзі - першого такого типу функціонального закладу в нашому краї. Протягом лише 1932-1933 рр. тут було влаштовано близько 290 тисяч безкоштовних

обідів для знедолених дітей і перестарілих людей (*див.*: М. Зимомря,, В. Гомонай, М. Вегеш. Августин Волошин. Ужгород, 1995, с. 21). Не-оцінима благодійна діяльність очолюваних А. Волошином “Просвіти” та інших громадських організацій. Зберігають свою актуальність його праця “Про соціальне виховання”, вся багата науково-педагогічна спадщина.

Серед окремих категорій населення соціальну роботу проводили “Товариство карпаторуських студентів”, “Союз взаємодопомоги російських емігрантів - колишніх військовополонених”, “Єврейська спілка взаємодопомоги і догляду німецьких”, “Товариство допомоги убо-гам та старим євреям”, культурно-освітнє товариство “Дерево життя” та інші громадські об’єднання. Вони утримували безплатні їдальні, займалися працевлаштуванням, організацією кас взаємодопомоги, проведенням культурно-масових заходів, міграційними, побутовими та іншими питаннями життя своїх прихильників.

У 30-х роках, коли по Верховині прокотився масовий голод, злидні закарпатців досягли крайніх меж, у допомогу населенню краю активно включився Міжнародний Червоний Хрест, благодичні організації Європи, США, Канади та ін.

Отже, історія нашої країни і краю багата власним досвідом станов-лення і розвитку різноманітних форм громадського піклування. Вони цінні і в наші дні, коли гостро постала потреба у вдосконаленні як існуючих державних структур соціальної допомоги і створенні нових, що відповідали б сучасним умовам та вимогам, так і в розгорганні різних форм громадської й приватної благодійності. Ці традиції, збагачувані міжнародним досвідом соціальної роботи, сьогодні розвиваються, поглиблюються, міцнішають. Створено і набирає сили Міністерство соціального захисту населення з розгорнутою мережею місцевих органів, діють державні служби зайнятості, у справах неповнолітніх. Організуються різні благодійні товариства, фонди, об’єднання, сімейні і приватні благодичні організації. Активну роботу в цьому напрямі ведуть профспілки. Український фонд культури. Дитячий фонд, ради ветеранів воєн, праці, інвалідів, національно-культурні товариства. В ній, як і колись, беруть участь релігійні організації. Благодійництву все більшу увагу

приділяють нові комерційні структури, підприємці. Воно є складовою частиною гуманітарної допомоги з-за кордону.

Та як свідчить зарубіжний і вітчизняний досвід, не одним милосердям зумовлюється розвиток громадської опіки. Благодійність має змінитися не лише кількісно, але і якісно. Вона Покликана стати соціальним обов'язком суспільства, усіх його свідомих сил. Для цього важливо усвідомити, що нужда є патологічне явище і його подолання, навіть пом'якшення, неможливо добитися лише благодійництвом. Головна роль в оздоровленні суспільного організму належить, як відзначалося, соціальній політиці держави.

Тема 4. МОРАЛЬНО-ГУМАНІСТИЧНІ ВИТОКИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

- *Сутність гуманістичних поглядів, їх історично мінливий характер.*
- *Що таке альтруїзм?*
- *Етичні основи соціальної роботи.*

Складний і суперечливий плин суспільного життя... І хоча в ньому| загалом переважає висхідна, прогресивна тенденція, цей процесі супроводжують гострі протиріччя, парадокси, катаклізми, тимчасові відступи. Чому ж він прокладає собі шлях через такі перешкоди й труднощі, сумні події і факти людської практики, через хитросплетіння хибних і злісних поглядів, теоретичних побудов? Це запитання має безпосереднє відношення до гуманної, подвижницької професії соціального працівника, у представників якої одна принципова відмінність від інших видів діяльності: можливість допомогти людям, віддати свої сили слабим, свою впевненість ~ хитким, отримуючи за це не високу оплату, а лише усвідомлення виконаного обов'язку, моральне задоволення і вдячність клієнтів.

Гуманізм (лат. *humanus* - людський) - світоглядний, моральний принцип, в основі якого лежать переконання в безмежності можливостей людини і її здібності до вдосконалення, вимоги свободи і захисту гідності особи, ідея про право індивіда на щастя і про те, що задоволення його потреб та інтересів повинно бути кінцевою метою суспільства.

У конкретно-історичному розумінні гуманізмом називають могутній літературно-філософський і культурницький рух, що розгорнувся у XIV-XVI c., в період Відродження. В цей час феодальну систему охопила глибока криза. В багатьох країнах Європи назрівали всебічні перетворення. В умовах засилля церковної схоластики їх треба було теоретично обґрунтувати по-світському. Тоді група енциклопедично освічених інтелектуалів розгортає широке і систематичне дослідження праць античних мислителів, присвячених людині. В книгозбірницях відшукується велика кількість подібних документів, вони перекладаються на сучасні мови, коментуються, популяризуються. Так

з допомогою авторитету античних філософів долалися християнські догмати, церковні традиції, відбувався перехід до неупередженого, безпосереднього розгляду природи людини, її взаємостосунків з суспільством, прав, обов'язків, можливостей, призначення. У багатоплановому русі гуманізму можна виділити декілька течій, що дали змогу по-новому підійти до цих питань. Замість середньовічної корпоративної людини, нерозривно пов'язаної зі своєю сільською общиною чи міським цехом, своїм прошарком або з церковним приходом, на арену суспільної уваги виходить особа, не пов'язана обмеженнями реального життя. Громадяни європейської “республіки вчених” бували в різних країнах, гостювали і визнавалися в королівських і княжих дворах Англії, Італії, Німеччини, Польщі. До їхніх думок прислухувалися правителі, ними захоплювалися мисляча знать, нові верстви суспільства. Така емансипація від обмежуючих, обтяжливих рамок соціальної ієрархії і станових приписів містила в собі величезний прогресивний зміст, що розвивався філософськими системами. Водночас у ньому зароджувалось зерно індивідуалізму, яке згодом дало парості зла.

Гуманізм Відродження руйнував підмурки аскетизму церковних концепцій про гріховну природу, безпомічність і нікчемність людини, реабілітував античні уявлення про її право на щастя в земному житті, а не лише на небесне блаженство в потойбічному світі. До того ж у поняття цього щастя включались і земні, тілесні радощі. Мислителі і митці показували принади світу в їх реальності, що включає жіночу красу і тілесну любов, смачну їжу і задоволення дружньої бесіди, якій чужі аскетизм, жорстокість, невігластво. На відміну від колишніх регуляторів людської поведінки (репресивного законодавства, заборонної церковної моралі, архаїчних станових традицій) проголошувалися свободи, гідність особи, звільнення її від обмежуючого впливу соціального середовища і можливість самій контролювати власну поведінку, бажання й почуття на підставі розуму, доцільності. Приклад такого укладу життя Франсуа Рабле показав в утопічній Телемській общині, мешканці якої керуються єдиною настановою “Роби, що хочеш”, бо вільні від нужди і корисливості люди самі вибирають добропристойну поведінку.

На жаль, повсякденна дійсність в епоху Відродження була дале-

кою від умоспоглядальних схем утопістів. Релігійні конфлікти, безкінечні війни, голод, епідемії, спалахи фанатизму ще довго затьмарювали суспільне життя. Окремі гуманісти, приходячи до влади, намагалися послабити його жорстокість, злочинність, несправедливість та інші виразки. Однак ставало очевидним, що одного духовного розкріпачення недостатньо для формування нової людини.

Все ж Відродження дало могутній поштовх творчій думці, стало основою традицій європейського раціоналізму. В епоху Просвітництва вдосконалюється побудоване на розумі усвідомлення природи людини і сутності її поєднання у суспільство. Визнання природних, тобто невід'ємних, вроджених прав особи послужило фундаментом для революційних виступів, що усували феодальний гніт, сприяли формуванню гуманістичного світогляду, демократизації суспільних відносин, олюдненню міжособистих стосунків. Сьогодні ми можемо виразніше осмислити як неоцінімий вклад гуманізму Відродження і скарбницю людського розуму, так і його певну обмеженість й односторонність. Визнання людини автономною і самодостатньою особистістю "прирекло" її на індивідуалізм, відчуженість від інших членів суспільства. Людина в пошуках захисту вимучено шукає можливість належати до якоїсь спільноти, приєднатися до якоїсь групи. Розчиняти себе в загальній масі антигуманної практично неможливо для сучасної людини - освіченої, скептичної, індивідуалістичної. Та повний відрив від людської спільноти повертається пусткою і страхом.

Тим не менш в європейське мислення закономірно увійшов пафос раціонального пізнання, яке поступово долає таємниці природи, нічого не бере на віру, вимагає перевірки нових положень практикою. Однак життя довело, що таке пізнання не може розкрити деякі проблеми; стосунки, факти, доступні безпосередньому розгляду, інтуїтивному просвітленню митця або просто чутливої людини. Інакше чим пояснити моральний вплив таких різних особистостей, як Т.Щевченко М. Ганді чи мати Тереза? Феномен кожного з них можна описати в наукових категоріях, та частина їхнього таємничого авторитету не піддається дослідженню, хоча вловлюється саме інтуїтивними, структурами психіки.

Загалом основоположники європейського гуманізму, не дивлячись на сумні політичні реалії своєї доби, сформулювали

оптимістичну концепцію суспільного прогресу, що ґрунтується на вірі в розум і творчі потенції людини. Вона допомогла подолати найбільш одіозні види соціального гноблення, економічної відсталості, добитися разючих успіхів у розвитку науки й технології. Сьогодні людство усе більші задумується про ціну, прогресу, його цілі, зміст, природні межі. З релігійних і наукових трактатів все настирливіше чути нагадування про можливий кінець людської історії у зв'язку із загибеллю сучасної цивілізації. Позитивістська впевненість, мудра пересторога, сумніви у здатності людства керувати собою надають глибини й різнобічності уявленням гуманізму в широкому значенні цього слова.

Таким чином, гуманізм - це історично мінлива система поглядів, що визнає самоцінність людини як особистості, її право на свободу щастя, розвиток і вияв своїх здібностей. З цих позицій благо людини критерієм оцінки усіх явищ навколишньої дійсності, а сама людина може бути для іншої лише метою, а не засобом. Звідси видно, що гуманістичний світогляд відбиває соціальну дійсність з точки зору не суцього, а повинного, необхідного. Він немовби висуває до суспільства і окремих його представників високі вимоги, які втілити нелегко і в соціальному розумінні, і в особистісній практиці. Вони визначають вектор, спрямування життя суспільства на усіх його рівнях - від всеза-гального до індивідуального. Ще й досі поширено пряме пригнічення людини або побічне маніпулювання нею. Це відбувається як в державних системах, так і всімейних взаємостосунках. Гуманістичний же тип зв'язків між людьми передбачає безкорисливу їх основу. Поки що він рідко проявляється у суспільстві, яке ґрунтується на корисливості. Та в міру "дорослішання" людства ця засада його суспільного життя, слід сподіватися, ширшатиме, зміцнюватиметься.

Гуманістичний світогляд передбачає визнання невід'ємних прав людини, а ця ідея здобуває прихильність і розуміння серед найрізноманітніших верств населення, стає принципом міжнародного співробітництва. Основою усіх прав людини є визнання права на життя, гідне людини, повноцінне, творче, безпечне. Це передбачає і гуманістичний зміст соціальної справедливості, яка здавна міцно укоренилася в людській свідомості. "Не працюючий хай не їсть" - це

евангельське повчання, ускладнюючись в міру диференціації суспільства, знаходить свій вираз в системах політичних, ідеологічних, морально-етичних поглядів, вважається основою справедливих взаєностосунків між людьми. Як й інші ідеали, принцип соціальної справедливості повністю не втілюваний. Однак він здобуває все більші можливості з розвитком економічного і культурного базису суспільства. Сьогодні в Україні висувається на перший план концепція соціального партнерства.

Гармонізація соціальних інтересів, без чого неможлива стабільність суспільства, ґрунтується на зближенні крайніх значень долі суспільного багатства, що належить полярним (тобто найбільш багатим і найбіднішим) групам населення, на можливості доступу до органів прийняття рішень і до освіти, на соціальній мобільності. Однак українське суспільство за цими параметрами дуже різниться. Це притаманне і Закарпаттю (*див.*: І. Мигович. По соціальній драбині вниз // Віче, 1996, № 6). Цілеспрямована державна політика і управлінська практика може згладити крайню соціальну поляризацію і зменшити напругу в суспільстві, що підвищить усталеність його як системи.

З серйозними внутрішніми суперечностями пов'язане і здійснення усєї повноти прав людини. Будь-яке суспільство в якійсь мірі означає самовідмову людини від певної частини своєї свободи на користь іншої. Так люди обмежуються у своїх правах. Розумні межі цього явища порушуються, коли держава, з допомогою якої життєдіють усі сучасні суспільства, намагається примусово обмежити права окремих громадян, змушує їх, всупереч їхньому можливому небажанню, до тихі чи інших необхідних для неї дій. І

Як бути в таких випадках? Звичайно, права людини, що визначаються вродженими, мають соціальну природу і, як такі, соціально-мінливі та конкретні. Вони обмежені економічними можливостями даної країни, її історичними традиціями, менталітетом, моральною і свідомістю, політичною культурою громадян. Неприпустиме лише посягання на ті заповіді, які зафіксовані простими нормами моральності і які оберігають можливість життя, родинного вогнища, самостійності й відповідальності у прийнятті людиною рішень та реалізації зробленого вибору. Різними органами ООН сформульовані

документи, що стосуються тих чи інших прав людини. Вони виходять з фундаментальності прав на життя, на захист, на гідні умови освіти і виховання, на політичне і соціальне рівноправ'я людей на Землі, однак визнають нездійсненність ряду декларативних вимог і прав в конкретних умовах різних країн. Аналогічна ситуація склалася в нашій країні. Нова Кон-ституція України містить окремих - до того ж найбільший - розділ, присвячений правам громадян. У ній враховано міжнародні документи, досягнення і потреби українського суспільства. Однак для реалізації багатьох її положень ще потрібно створити необхідні економічні, правові, культурні передумови.

Це слід враховувати, оскільки соціальний працівник, сприяючи забезпеченню громадянських прав своїх клієнтів (індивідів, сімей, груп), стикається з браком ресурсів, нерозумінням їх проблем місцевими владними структурами, які через бюрократизм, черствість, некомпетентність або з метою економії чи інших міркувань хотіли б звести обсяг соціальних гарантій до мінімального рівня, а то й нижче його. Навіть в умовах нинішньої економічної кризи не можна допустити послаблення державних гарантій конституційних прав і зниження досягнутого суспільством у попередні десятиліття рівня освіти, життєвого забезпечення, медичного обслуговування, зайнятості, допомоги пенсіонерам, інвалідам, багатодітним сім'ям та іншим групам населення. Ігнорування здобутків небезпечно зростанням соціальної нестабільності, дегуманізацією суспільного життя, втратою значної частини інтелектуального і генетичного фонду, елементарним виродженням народу.

Підтримуючи людей у здійсненні ними своїх громадянських прав, спеціаліст з соціальної роботи має керуватися не їхніми майбутніми можливими вигодами, а конкретними сьогоденними потребами. Ця діяльність повинна виходити зі специфічного тлумачення принципу аполітичності: ніякі причини політичного, ідеологічного, релігійного, національно-расового характеру не мають перешкоджати наданню допомоги. Соціальна робота несумісна з примусом людей до відмови від якихось своїх соціальних прав або світоглядних переконань.

Зрозуміле прагнення працівників надати допомогу своїм, більш близьким за мовою, релігією, походженням, долею, симпатизуючим за поглядами і т.д. Та з цією слабкістю слід боротися особисто. Цього

вимагають посадові інструкції. На це спрямоване виховання громадської толерантності. Важче з об'єктивними або суб'єктивно-об'єктивними передумовами порушення прав людини при наданні соціальної допомоги. Так, розміщення бездомних в інтернатних установах у нас ще довго неможливе на сімейній основі - для цього будуть відсутні матеріальні можливості. Значить, людина повинна відмовитися своїх сімейних прав — хоча б тимчасово. Може виникнути багато колізій у стосунках з соціально вразливими людьми при організації їм необхідної і можливої допомоги. Розв'язання конкретних їхніх проблем пов'язане не лише з правовими нормами, матеріальними можливостями, але й морально-філософськими роздумами, труднощами, пошуками. При всій багатоманітності, неповторності ситуацій провідною і визначальною має бути думка про неприпустимість посягань на права людини під час надання їй допомоги.

Функції держави і соціальної служби при цьому не тотожні, мають певну специфіку. Перша в своїй діяльності вдається до юридичного регулювання, адміністративно встановлює межі і рамки здійснення прав людини, застосовує методи примусу і покарань за порушення встановлених законами норм. Засобів та інстанцій, що займаються останніми, на жаль, більше від тих, що захищають людину від примусу. Звичайно, не всі заслуговують захисту від покарання, яке буває не тільки законним, але й справедливим, до того ж відкриває можливості для самого порушника виправити допущену помилку, після злочину відродитися до нового життя. Соціальний працівник, діючи також в умовах юридичних регламентацій, разом з правоохоронною системою захищаючи права людини, не може вдаватися до покарань і примусу. Як і кожна людина, він повинен іти до благородної мети, уникаючи зла. Та ось що вважати добром, а що злом - це питання вічне, чітку відповідь на нього в багатьох конкретних випадках дати нелегко, тому воно віками дискутується. Якщо ця проблема так неоднозначна, то, можливо, немає ніякого об'єктивного змісту в основних моральних нормах? Якщо вони є результатом угод, домовленостей між людьми, а ще частіше - між мислителями і правителями, то їх слід переглянути, переписати, відмінити деякі і т.д.? Гуманітарні науки і суспільна практика визнають величезний зміст конкретно-історичного і зміню-

ваного в моральних законах і нормах, у розумінні добра і зла, доводять, що вони сформувалися на основі глибокої соціальної об'єктивності. З прадавніх часів деякі заборони і приписи, що захищають можливість людського співжиття, закріплювалися як загально-значимі норми моралі, обов'язкові для виконання усіма членами даного суспільства. Його розвиток відбувався насамперед шляхом поширення моральних норм не лише на своїх, але й на чужих, не тільки на ближніх, але і дальніх. Цей процес супроводжувався запозиченнями, протидіями, взаємозбагаченням і т.д. Так, усі давні суспільства пройшли через страх, ненависть до чужинців. Вбити, пограбувати, завоювати іноплеменника було не злочином, а виявом мужності, інших позитивних якостей. Та пройшли віки, з'явилися світові релігії з проповідями всезагального братерства, рівності усіх - бідних і багатих - перед творцем, абсолют, і поступово нові моральні настанови набувають гуманнішого характеру. Однак настороженість, острах перед чужинцями жевріє в глибинах психології людини, а в період соціальних потрясінь, хаосу й безконтрольності навіть виходить на поверхню.

Інший напрям розвитку механізму регулювання відносин між людьми - розширення сфери моральної свободи. Якщо спочатку їхні взаємовідносини визначалися звичайним правом, традицією, укладом життя, то поступово ширшає ступінь особистої свободи людини, у неї збільшуються можливості вільного і усвідомленого вибору у виконанні чи ігноруванні тієї або іншої норми, вимоги, така ситуація визнається суспільством, поглиблюється, ширшає. Важлива роль у цьому процесі належала роз'єднанню релігійних заповідей і моральних приписів. Звичайно, втрата моральною нормою статусу божественної, а значить надприродної настанови, містила небезпеку послаблення її впливу, можливості поширення аморалізму (навіть в поєднанні з щирою набожністю). Та історія людства багата страхітливими відхиленнями від моральних законів і релігійних повчань, бо благочестива поведінка зі страху перед кимось або під загрозою покарання за непослух не-послідовна і нестала. Тому принцип свободи вибору морального закону і особиста відповідальність за його виконання становлять основу гуманістичної поведінки сучасної людини.

Зрозуміло, що ця свобода не може бути безмежною. Вона зумов-

люється характером суспільної свідомості конкретних епох, країн, суспільств, існуючими в них традиціями і установками, що сприймаються людиною в процесі її соціалізації, а також вродженими особливостями даної особи. Залежно від того, як спрацьовують ці фактори, формуються основні типи моральності - егоїстичний і альтруїстичний.

Егоїзм є принципом такої життєвої орієнтації особистості, яка ґрунтується на турботі про своє "я", задоволення своїх потреб та інтересів будь-якими способами, навіть ціною порушення інтересів і прав інших. Виділяють егоїзм індивідуальний, груповий, класовий і т.д. В самому терміні міститься його критична оцінка, осуд тощо. Розвиток суспільства на засадах егоїзму загрожує людству загибеллю через неможливість розв'язати глобальні проблеми (екологічну, енергетичну, продовольчу та ін.), воєнні зіткнення та інші катастрофи.

Протилежний життєвий принцип - альтруїзм. За ним благо іншої людини більш важливе і значиме, ніж власне "я". Незважаючи на високу оцінку цього принципу і пов'язаної з ним практики моральними проповідниками, прогресивними мислителями і митцями, вони не набули широкого розповсюдження у суспільстві. Та їх прояви існували в усі часи, повсюдно, відроджуються повсякчас, незважаючи на несприятливі зовнішні обставини, скептицизм панівних кіл, обмежені можливості простих людей та інші фактори.

Вчені-етологи і зоопсихологи виділили у високорозвинених тварин типи поведінки, названі ними егоїстичними і альтруїстичними. У представників першого типу переважає інстинкт самозбереження над інстинктом продовження роду, в другого - навпаки. Якщо поведінку першої групи легко пояснити, то "альтруїстів" спочатку важко було зрозуміти. Останні частіше гинуть, а значить, із популяції в популяцію втрачають генетичний матеріал, що є носієм "альтруїзму". Відповідно частіше мав би у них зустрічатися ген "егоїзму". Але це було б еволюційно не вигідно даному співтовариству тварин, бо одні егоїсти нежиттєздатні, вони швидко приведуть популяцію до вимирання. Тому співвідношення "егоїстів" і "альтруїстів" підтримується в них на досить стабільному рівні й служить важливим адаптивним механізмом у збереженні даного виду тварин.

Роль біологічного фактору в суспільних відносинах

абсолютизувати неправомірно. Тим більше не слід його переоцінювати у формуванні таких високих моральних установок, як егоїзм, альтруїзм. Безсумнівне величезне значення у цьому складному процесі належить вихованню. Але чому воно на одних людей справляє вплив, а на інших - ні? Чому раптом в часи всезагального торжества егоїзму народжуються світлі й безкорисливі альтруїсти? Чому, незважаючи на масові заклики долати егоїзм як несумісну з соціальною справедливістю якість, ряди його носіїв не слабшають? Нарешті, чому за майже однакових умов брати, сестри, навіть близнюки виростають нерідка моральними антиподами. Перелік подібних запитань і дискусій навколо них можна продовжувати.

Не беручись робити висновки, стосовно нашої теми тут лише зауважимо, що не виключена можливість і генетичної запрограмованості крайнього, яскравого виразу цих протилежних якостей (акцентуації характеру). У середніх, за даним показником, людей риси цих властивостей містяться в таких пропорціях, які дають змогу їм проявлятися під впливом соціально-історичних умов, виховання, конкретної ситу-ації. В носіїв же крайніх значень цієї шкали вибір життєвої орієнтації більшою мірою визначається особистісними передумовами. І це, оче-видно, для суспільства також необхідний адаптаційний механізм, що, дозволяє поєднувати самовдосконалення зі збереженням людяності і стабільності.

Соціальному працівнику доводиться аналізувати, оцінювати різноманітні явища і стосунки навколишньої дійсності. Він стикається з тим, що абсолютне, однополярне тлумачення добра і зла як протилежних і неспівпорядкованих категорій рідко може бути застосоване до соціальних явищ. Частіше добро несе в собі зародок протилежності, а зло містить потенцію добра. Прикладом може бути допомога ООН голодуючим країнам Африки, що спричинила переорієнтацію місцевого населення на споживання завізних продуктів, руйнування традиційних виробництв, деградацію власної економіки, зниження адаптивних можливостей дітей і багато іншого. Виходить, що благі наміри не передбачили можливих побічних негативних

наслідків, принесли обмежене добро, за якими настало таке зло, для подолання якого знадобиться незмірно більше коштів.

В умовах перехідного українського суспільства можна зробити практичний висновок про те, що надія на виділення, розподіл, надання субсидій, іншої допомоги неспроможні принести принципового звільнення від злиднів і малозабезпеченості. Зрозуміло, спроби держави, суспільства зняти з себе турботу про малозабезпечених взагалі недопустимі. Мова йде про забезпечення державою усім життєвого мінімуму. Вона повинна також надати змогу до цього мінімуму додати стільки, скільки спроможна заробити людина.

Милостиня — це добровільне підсоблення безсилему, працездатному ж слід створювати умови для самозабезпечення. Як показують дослідження, соціальне і моральне самопочуття (здоров'я) краще у тих людей, які самі творять власний добробут і благополуччя, і навпаки, воно гірше в того, хто живе на допомогу. Отже, добро і зло можуть зближуватися, взаємопроникати, отруювати одне одного. Як діалектично підмітив півтори тисячі років тому св. Григорій Нісський, зло є не що інше, як добро з вадою, добро, якому щось бракує. Соціальному працівнику вкрай важливо відчувати цю тонку лінію розмежування, щоб від бажання творити добро не спричинити протилежне - зло.

За нашим переконанням, помилково відкладати застосування найвищих моральних критеріїв на майбутнє, поки не буде здолана гострота соціальної кризи в нашій країні, тобто чекати можливості аналізувати соціальну допомогу з позицій категорій “добро” і “зло” доти, поки не будуть розв'язані проблеми безробіття, корупції, насильства та ін. Подібний підхід невинуватий у багатьох відношеннях. Передусім зло не можна вічно терпіти, з ним треба боротися і, передусім, утверджуючи добро. Сутнісний зміст добра в підсумку полягає у тому, що через підтримування прогресивного і гуманістичного в минулому й сучасному перед суспільством, групою, особою ставиться завдання на майбутнє. І ця опора, перспектива дає можливість вірити, сподіватися, переносити нинішні труднощі і терпіти незгоди. Якщо орієнтувати себе і клієнтів на подолання цього хвилинних проблем, якщо намагання якимось вижити сьогодні заціняє від нас майбутню мету, наступний розвиток, тоді неминуча деградація особи, згасання сил для опору й боротьби.

Із чисельних питань моральної свідомості, що безпосередньо сто-

сується життя і діяльності кожної людини, заторкнемо ще проблему обов'язку - одного з рушійних механізмів будь-якої професійної діяльності. Це тим важливіше, що підготовка соціальних працівників в Україні, як і в СНД, сусідніх із Закарпаттям країнах, лише розпочинається. Мотиви вибору професії надто різні: випадковість, пошуки прибуткового заняття, вплив родичів чи ровесників, романтичні ілюзії тощо. Соціальна робота як галузь професійної діяльності надто багатопланова, чітко не окреслена, для більшості людей не знайома. То ж і вибір її для майбутньої спеціальності ще не може бути твердо мотивованим. Праці і розповіді зарубіжних фахівців, наше ознайомлення з їхнім досвідом переконує: цю професію обирають люди, які своїм вихованням, моральними якостями, ідейними переконаннями зорієнтовані на надання безкорисливої допомоги й підтримки оточуючим.

Професія соціального працівника, як ми пересвідчилися, ні в одній країні не є високооплачуваною (хоча досить престижна, дефіцитна матеріально забезпечена); вона нелегка в людському плані, бо стоується тих, хто страждає, а часом і небезпечна (можливі посягання з боку соціально-ущемлених елементів). Ця праця подвижницька, благородна, цікава. Досить часто, не претендуючи на високу зарплату, з вільний від основної роботи час представники різних соціальних верств здобувають професійну освіту соціальних працівників, беруть участь і діяльності державних, громадських, релігійних організацій соціального спрямування, створюють відповідні асоціації, індивідуально займаються благодійництвом. Дехто робить це під впливом релігійного виховання, частина - після особисто пережитих незгод, а чимало, особливо матеріально забезпечених, - за покликом душі, з найкращих намірів. І, як правило, не жалкують, а навпаки - дістають радість та задоволення.

Головне в добровільній діяльності, по-перше, те, що кожен, займаючись нею, на власному досвіді переконується в необхідності і можливості впливу на соціальну ситуацію і своїй відповідальності за розв'язання найгостріших проблем. Це стосується і безробіття, і безпритульності, і наркоманії, і підліткової злочинності, і багатьох інших явних та прихованих виразок сучасного суспільства. Без широкого руху за гідне життя нічого й говорити про демократію,

справедливість і гуманізм. По-друге, сьогодні важко знайти суспільстві стабільне. Скрізь люди відчувають свою взаємозалежність, небезпеку соціального ризику. Внаслідок цього недостатньо наполеглива особа або невдаха може стати жертвою якогось соціального лиха. Ніхто не застрахований від банкрутства, безробіття. Сімейні трагедії трапляються повсюдно. Криза в стосунках з дітьми, втеча підлітків з дому, “вплив вулиці”, пошуки “сильних вражень” не минають сім’ї ні бідняків-іммігрантів, ні забезпеченої еліти. Розуміння того, що “це може статися і зі мною” змушує імущих займатися соціальною допомогою як можливою гарантією від бід, які можуть загрожувати в майбутньому. По-третє, свідомим громадянам розвиненого суспільства властиві почуття причетності до розв’язання його проблем, моральна відповідальність за стан справ у ньому. У нас це мало побічний характер, було розмите, часто лише декларувалося. Гіперболізація ролі держави, розв’язання за роки Радянської влади багатьох колись гострих соціальних проблем, надто оптимістичні перспективи на майбутнє обмежували сферу і можливості впливу громадськості на труднощі, конфлікти групового, міжособистісного характеру. Демократизація, національне відродження висувають на передній план суспільного життя розвиток справжньої самодіяльності, творчої ініціативи і активності кожного українця. Необхідність пройнятий відповідальністю за загальні справи, якнайшвидше подолання кризового стану, брати посильну участь у здійсненні конструктивних, творчих перетворень, потрібних соціальних змін набуває характеру не тільки обов’язковості - об’єктивної необхідності підкорятися тим чи іншим моральним нормам, але й добровільного зобов’язання їх виконувати, свідомо діяти в суспільно-необхідному напрямі.

Соціальний працівник певною мірою трудиться на перетині морального обов’язку і моральної свободи (*див.*: Теорія і методика соціальної роботи. Ч. 1, с. 80). Чим вище ступінь його моральної свободи, тим невідворотніший обов’язок. Чим ширшає у суспільстві сфера морального регулювання, тим більше завдань його прогресивного поступу можуть бути розв’язані не юридичними чи адміністративними способами, а з допомогою громадського самоуправління, широкого розвитку самодіяльності людей, прояву таких

їх рис і якостей, які притаманні соціальним діячам, творцям власного життя.

Соціальна робота - така діяльність по соціальному регулюванню, яка вимагає професійної управлінської компетенції, психологічних і педагогічних знань; вона ґрунтується на людинознавстві, гуманізмі, благородних прагненнях і альтруїзмі. Це процес діагностики і висококваліфікованого “лікування” відхилень, порушень у соціальному організмі, збереження і примноження суспільного здоров’я. Тому соціальний працівник повинен не лише вивчати соціальну історію, філософію, етику, педагогіку, психологію, гігієну, профілактику, право й інші науки, але й глибоко проїнятися їх духом, щоб не піддатися спокусі маніпулювання людьми, будучи покликаним творити добро, не завдати нікому мимохіть зла від нецтва, духовної глухоти, користолюбства чи інших особистих вад.

Тема 5. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ІНШИМИ ГАЛУЗЯМИ СУСПІЛЬНОЇ ПРАКТИКИ

- *Що таке політика?*
- *Взаємозв'язок соціальної політики й економіки.*
Основні соціальні проблеми в Україні.
- *Зумовленість соціальної роботи політикою держави.*

У реалізації та задоволенні потреб і запитів людей беруть участь різні види суспільної діяльності - економічна, правова, політична, духовна, ідеологічна. Всі вони по-своєму сприяють поєднанню інтересів особи й суспільства, гарантують захист прав і свобод людини, становлять інфраструктуру соціальної роботи. Провідну роль при цьому відіграє державна політика. Її сутність, природа, призначення з давніх часів є предметом уваги вчених, державних і громадських діячів. Про це свідчать, зокрема, твори Платона, Арістотеля, Макіавелі, *Молтеск'є*, Гобса, Локка, французьких матеріалістів XVIII ст., теоретична спадщина Фейербаха, Канта, Гегеля і багатьох інших філософів нового часу. Вони розглядали політику передусім як мистецтво управління державою, ведення загальносуспільних справ, регулювання міжнародних стосунків. В епоху капіталізму для дослідження природи держави, політики, діяльності партій та інших інститутів влади багато зробили Маркс, Енгельс, Ленін. Як пише відомий польський політолог Е. Вятр, “можна без перебільшення стверджувати, що саме з марксизму починається історія соціології політичних відносин” (*див.: Вятр Е. Со-циология политических отношений. М., 1979, с. 6*). Класиками політичної теорії стали такі дослідники новітнього часу, як Вебер, Дарендорф, Шумпетер та ін.

Як доказав М. Грушевський, в нашій країні у добу Київської Русі на політичній думці та практиці виразно позначився вплив західних (скандинавських, германських) елементів. Згодом у ній провідне місце посіли східні (азіатські) компоненти. Батьком української політології по праву вважається М. Драгоманов (1841-1895 рр.). Величезний і вклад в розробку наукових засад політичної діяльності по розв'язанню українського питання внесли І. Франко, М. Міхновський, М.

Грушевський, В. Липинський та ін. вчені і громадські діячі. Із творів вітчизняних і зарубіжних авторів випливає, що політика як форма суспільної життєдіяльності виникла внаслідок необхідності узгоджувати, підпорядковувати приватні, часткові (групові) інтереси більш загальному, спільному, зокрема збереженню єдності і цілісності розшарованого суспільства. Тому вона має для нього примусову силу (див.: Політологія. Курс лекцій за ред. І.С. Дзюбка. К., 1993, с. 44).

Нині під політикою прийнято розуміти сферу діяльності, пов'язану з соціальними відносинами щодо проблем здобуття, утримання і функціонування державної влади. Будь-яка суспільна проблема набуває або може набути політичного характеру, якщо її розв'язання зачіпає інтереси великих соціальних груп, класів, пов'язане з використанням державної влади. Сутнісною ознакою є те, що вона постає як форма узагальнення, інтеграції інтересів і волі соціальних груп чи суспільства в цілому. Так що будь-яка політична діяльність соціальна у своїй основі, за внутрішньою природою. Ще в давнину було помічено, що людей приводять у рух, спонукають діяти так чи інакше потреби, бажання, інтереси. Видатний французький просвітник XVIII ст. Гельвецій, наприклад, називав інтерес всесильним чарівником. Вчений вважав, що “інтерес є початок усіх наших думок і всіх наших вчинків”. А Гегель писав, що “ближчий розгляд історії переконує нас у тому, що дії людей випливають з їх потреб, їх пристрастей, їх інтересів”. Завдання держави — поєднати приватний інтерес із загальною метою, надавати людському суспільству цілісності, керованості, організованості, порядку. Для цього вона використовує різні засоби (інститути влади, авторитет, право, примус), механізми, методи. Головний серед них — реальна участь народу, його представників (через партії, парламент, референдуми і т.д.) у визначенні напрямів, змісту і форм діяльності держави, здійсненні контролю за реалізацією волевиявлення більшості населення, задоволенням корінних інтересів соціальних груп, суспільства загалом.

За своєю структурою політика поділяється на внутрішню і зовнішню. Залежно від сфери впливу, мети, провідних завдань і засобів здійснення у першій виділяється економічна, правова, культурна, соціальна, демографічна політика та інші її напрями (розділи). У різні часи в ній на перший план об'єктивно висуваються ті чи інші актуальні

проблеми розвитку суспільства, що потребують концентрації його матеріальних і духовних ресурсів. Так, при переході до ринкових відносин у економіці потрібне забезпечення соціального захисту переважної більшості населення нашої країни. Тому одним із пріоритетів політики держави стає соціальна політика. Що вона собою являє?

Соціальна політика - це складова частина політики держави, що втілюється у її відповідних програмах і практиці й регулює відносини в суспільстві заради інтересів і через інтереси основних груп населення. Вона спрямована на підвищення добробуту людей, поліпшення умов їх праці і життя, забезпечення соціальної справедливості і стабільності в суспільстві. Соціальна політика охоплює всі сфери життєдіяльності людей (працю, побут, культуру), регулює відносини між суспільством і його складовими (класами, соціальними групами, іншими спільностями) на основі задоволення загальних потреб та інтересів. Тоїто за своїм походженням соціальна політика вторинна відносно економіки, яка служить визначальною матеріальною основою розв'язання усіх соціальних завдань. Будь-яке завдання соціальної політики повинно бути забезпечене передусім економічно. Адже скласти соціальну програму неважко, головне, щоб вона мала надійну фінансову, організаційно-технічну, кадрову базу. Однак це не означає другорядності соціальної політики - від неї, в свою чергу, залежить розвиток матеріального і духовного потенціалу суспільства. Тому економічна і соціальна політика тісно пов'язані. В чому це виявляється конкретно? По-перше, у соціальній сфері реалізуються наслідки господарської діяльності, перевіряється її ефективність в задоволенні потреб людей. По-друге, в соціальній політиці відбивається і проявляється ступінь її гуманності. Врешті-решт турбота про людину, про створення умов для її всебічного розвитку є самоціллю суспільного прогресу. І наскільки повніше ця тенденція виражена у соціальній політиці держави, тим відчутніша гуманістична сутність й спрямованість суспільного розвитку. По-третє, без дієвої соціальної політики неможлива активізація творчого начала головного чинника виробничих сил суспільства - людини. Регулювання і вдосконалення конкретних соціальних відносин з метою найповнішої реалізації людського фактору становить зміст

соціальної політики загалом і соціальної роботи -зокрема.

Досвід показує, що будь-яка неувага до потреб людей, насамперед щодо умов праці, побуту, здоров'я, ущемлення їхніх законних інтересів в підсумку спричиняють спад виробництва, загострення соціальної напруги, ускладнення політичної ситуації в країні або регіоні. Так, недооцінка житлової, продовольчої і деяких інших проблем в 70-80-х роках в СРСР зумовили поширення психології "зрівнялівки", споживацької настрої, невдоволення і апатію, що істотно загальмувало соціально-економічний розвиток і занепад країни.

Соціальна політика покликана сприяти гармонізації соціальних відносин і таким чином зміцнювати політичну стабільність суспільства, забезпечувати його прогресивний розвиток на всіх основних напрямках. Це її головне завдання розв'язується взаємодією з іншими галузями суспільної практики. Для прикладу, розробляються і здійснюються організаційно-правові, науково-технічні, соціально-економічні, культурно-виховні та інші програми, плани, заходи, що допомагають об'єднати зусилля державних і місцевих органів, галузей, трудових колективів, громадськості для досягнення спільних суспільно-значимих цілей, розв'язання насутих проблем.

Такий підхід дозволяє висунути у новій Конституції України як мету формування соціальної держави. Цей принцип політики означає, що держава потрібна для того, аби служити людям, тобто суспільству. Стаття 3 Основного Закону країни проголошує, що людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість, безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а права і свободи громадян визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Яким же чином наша Конституція забезпечує соціальність держави? В спеціальному розділі записані норми про те, що держава гарантує кожному громадянину право на працю шляхом установа-ння рівних можливостей зайнятості за вільним вибором. Кожен наймач, чи то державна, чи приватна фірма, має здійснювати соціальний захист: якщо людина захворіла, їй повинен бути оплачений лікарняний листок. Держава встановлює санітарні й гігієнічні вимоги і кожен наймач має їх дотримуватися. Вона покликана забезпечити можливість кожному своєю працею заробляти собі на життя. Мова йде про створення рівних умов, рівних можливостей, щоб кожен завдяки своїм

таланту, працелюбності, іншим здібностям мав змогу забезпечити собі гідне життя. Тим же, хто не спроможний цього зробити, держава повинна допомогти: інвалідам, пенсіонерам, самотнім матерям, багатодітним сім'ям. У цьому полягає соціальність держави, закладена - в новій Конституції України.

У соціальній політиці нашої держави на сучасному етапі можна виділити декілька пріоритетних напрямів, зумовлених загальними потребами суспільного розвитку

1. Створення умов для нормальної життєдіяльності громадян, тобто соціальний захист населення від впливу негативних наслідків системної кризи, формування ринкових відносин в економіці, від криміналізації суспільства перехідного періоду. Це передбачає забезпечення максимальної зайнятості працездатних, відновлення суспільного виробництва і керованості народним господарством, підтримання балансу між грошовими доходами населення й товарними ресурсами, припинення інфляції, поліпшення житлово-побутових умов, транспортного, медичного обслуговування, збереження досягнутого рівня освіти, культури, екологічну безпеку. В реалізації цих та інших завдань яскраво виявляється взаємозв'язок різних напрямів політики і суспільної практики, передусім велике значення соціальної орієнтації економіки.

2. Підвищення ролі людського фактору в науково-технічному прогресі, іноваційній діяльності на виробництві. К. Маркс переконливо довів, що активність має залежити від їх заінтересованості в тих чи інших цілях суспільного розвитку. Запровадження ринкових відносин в економіці стимулює зацікавленість людей, трудових колективів оновлювати і нарощувати виробництво, запроваджувати прогресивні технології, працювати ефективно. Продуктивність праці у нас і раніш була низькою порівняно з іншими країнами. У перші роки впровадження ринкової економіки допущено штучне знецінення робочого часу, що порушило механізм мотивації праці, її продуктивності, оплати і т.д. Для підтвердження порівняймо затрати робочого часу на отримання коштів, необхідних для придбання окремих видів товарів:

1кг хліба - 2,5 год. в Україні, тоді як у США-5,8 хв., у ФРН -11,5, в Італії-19, у КНР-18,8, у Малайзії-47,5хв.; кілограм цукру-6,2 год. в

Україні, тоді-як в США - 3,5 хв., у ФРН - 7,3, в Італії-16,8, у КНР - 22,5, у Малайзії - 26,3 хв; 1 кг картоплі - 2,6 год. в Україні, тоді як у США-2,8 хв., ФРН-3. в Італії-5,8, у КНР-15, у Малайзії-19 хв.; масло вершкове - 20.7год. в Україні, тоді як в США— 22,8 хв., ФРН -33,5 хв., в Італії - 1,5 год., у КНР - 1,11 год., в Малайзії - 2,37 год.; холодильника - 2850 год. в Україні, тоді як у США-19 год., у ФРН -35, в Італії - 67, у КНР - 214, у Малайзії - 476 год.; утримання двокімнатної квартири протягом одного місяця—206,4 год. в Україні, тоді як в США - 21 год., у ФРН - 22,45, в Італії- 36,3, а КНР - 56, у Малайзії - 119 год. (див.: “Голос України”, 4 листопада 1995 р.). За минулий рік ці співвідношення значно збільшилися.

В умовах переважання бюрократично-розпорядчих методів управління виробництвом до нього погано впроваджувалися досягнення науки і техніки. Так, 80% нових розробок використовувалися лише на одному підприємстві, ще 19% запроваджувалися на трьох-чотирьох і лише 1% - на п'яти й більше. Багато ж нових напрацювань вчених і конструкторів залишалися взагалі не реалізованими. Таке становище змінюється повільно.

Соціальна політика може і повинна стимулювати трудову діяльність людей, створюючи насамперед сприятливі умови праці. Вони-сукупність соціально-економічних, техніко-організаційних і природних факторів, які прямо чи опосередковано впливають на здоров'я і працездатність людини, на ставлення до праці і ступінь задоволеності нею, на рівень життя і всебічність розвитку особистості трудівника. Основними соціальними характеристиками праці є рівень її інтелектуалізації, співвідношення між затратами розумової і фізичної енергії, необхідні для працюючих знання і вміння, можливості кваліфікаційного зростання. На жаль, ці умови, зміст і технічний рівень у нас ще дуже відстають. Про це свідчить висока питома вага зайнятих важкою ручною, малокваліфікованою працею, особливо в будівництві, сільському господарстві, серед жінок. На думку західних вчених, політиків, бізнесменів, у розв'язаннісоціальних проблем праці приховується майже 40% резервів підвищення продуктивності, розкриття творчого потенціалу трудівника. Тому поряд з технічним переоснащенням виробництва слід дбати про його чітку організацію, високу культуру, морально-психологічну атмосферу в трудових колективах,

можливості творчого зростання працюючих, організацію їх побуту й відпочинку, заохочення! т.д. При цьому важливо не тільки і не стільки матеріально компенсувати важкі умови праці, як всіляко їх поліпшувати. Створення сприятливих можливостей для прояву фізичного, інтелектуального і творчого потенціалу людини в праці - критерій дійсного гуманізму соціальної політики держави.

3. Турбота про зміцнення сім'ї займає винятково важливе місце в соціальній політиці розвинених країн. І це закономірно, бо сім'я є, з одного боку, результатом цивілізації, а з другого - її творцем, носієм культури, джерелом соціального й економічного розвитку суспільства. Вона створює головне його багатство - людину. У ній відбувається формування особистості, зміцнення її здоров'я. Однак поки увага держави до цієї основної клітини суспільства вкрай недостатня. У країні нині налічується 14 млн. сімей. Щорічно укладається близько 500 тисяч і розпадається 200 тисяч шлюбів. Із розлучених менше половини вступають у новий шлюб. Кожна дев'ята сім'я є неповною. Більшість сімей має лише одну дитину. З року в рік знижується народжуваність. Кожна друга вагітність завершується абортom; зростає кількість "відмовних", позашлюбних дітей. Через деформацію сімейно-шлюбних стосунків виникає багато людських трагедій, зростають наркоманія, алкоголізм, проституція, СНІД та інші лиха.

Характерні прикмети сьогодення - утворення чисельно невеликих сімей, територіальний поділ старшого і середнього поколінь, послаблення у містах сусідського спілкування, зміни форм соціального контролю у зв'язку з урбанізацією, втратою батьками на старості у своїх дітях годувальників. Через погіршення соціально-економічного забезпечення знижується народжуваність, захищеність материнства і дитинства, поширюються моральна розпуста, психічні хвороби. Загальновідомо, що в розвинених країнах жінки живуть довше за чоловіків (у середньому на 11, а в Японії - на 13 років). Та не всі знають, що стосується це незаміжніх та вдів. А ось заміжні живуть довше чоловіків лише на 2 роки. Як засвідчують дослідження, 15% населення у різних країнах страждає на нервово-психічні розлади, найчастіше депресії (кожен восьмий). Жінки від депресивного розладу страждають удвічі частіше, ніж чоловіки. При цьому співвідношення між не-заміжніми (розлученими) і одруженими

жінками 1:3. У тих з-поміж них, які ведуть тільки домашнє господарство, депресії зустрічаються в 4 рази частіше. Зростають вони істотно також у заміжніх жінок з віком. У неодружених жінок і жонатих, сімейних чоловіків поширеність депресивних станів невисока і стала (див.: Новини Закарпаття, 1.08.1996).

У соціальній політиці України більшає заходів по наданню допомоги сім'ям без годувальника і пілг працюючим жінкам у зв'язку з народженням та вихованням дітей, по нормалізації демографічної ситуації, збереженню генофонду нації. Вони повинні підкріплюватися відродженням народного господарства, цілеспрямованою культурно-освітньою діяльністю держави, громадськості та сім'ї, утвердженням прогресивних ідеалів і гуманних моральних цінностей та норм у суспільстві.

4. Важливе місце в політиці нашої держави належить забезпеченню соціальної справедливості. Дотримання цього принципу є неодмінною умовою стабільності й усталеності громадянського суспільства, динамізму його розвитку. Соціальна справедливість - це оціночне поняття. Будучи складним феноменом, воно є результатом інтеграції моральної, політичної, соціальної свідомості. Відповідно ця категорія застосовується для оцінки різноманітних процесів, подій, фактів, пов'язаних із взаємовідносинами особи й суспільства, а також з міжособистісними стосунками. Ядром соціальної справедливості вис-тупає вимога відповідності між дійсною роллю особи, соціальної групи в житті суспільства та їх соціальним статусом, між працею і вина-городою. порушеннями й покараннями, заслугами людей та їх громадським визнанням. Будь-яка невідповідність у цих співвідношеннях оцінюється як несправедливість.

Соціальна справедливість своїми "капілярами" пронизує усі сфери і сторони суспільного буття. Нею визначається реальне народовладдя рівноправність громадян перед законом, рівність доступу їх до праці, освіти, культури, медичного обслуговування, отримання житла, забезпеченості через хворобу, інвалідність, в похилому віці і т.д. Це головне питання, зміст соціальної політики держави. Саме тому загальний міцний мир в суспільстві, наголошується в Статуті Міжнародної організації праці (МОГО, "може бути встановлений тільки на основі

соціальної справедливості” (див.: Валентина Гошовська, Анатолій Арсеєнко. Соціальне партнерство: яким йому бути? // Голос України, 6 травня 1996 р.). Прагнення до утвердження цього принципу, як свідчить західний досвід, не можуть послабити ніякі моделі соціального партнерства - специфічної форми стосунків між найманими робітниками, підприємцями і державою в умовах ринкової економіки, коли виживають найбільш сильні й пристосовані. Як відомо, сильний із слабким, ситий з голодним не партнерствують. Політика соціал-дарвінізму має сьогодні поступатися забезпеченню прав людини.

Слід водночас зазначити, що справедливість не зводиться лише до рівності. Адже люди за своєю природою не однакові й не рівні: одні фізично або духовно сильніші, інші слабші, одні молодші, другі старші і т.д. Тому несправедливо, як кажуть, стригти усіх під один гребінець, поширювати зрівнялівку нерівних.

Соціальна політика повно, справедливо не може бути реалізована тільки на державному макрорівні. У масштабах всього суспільства вона носить диференційований, множинний характер. Розв'язання проблем соціальної справедливості повинно конкретизуватися і доповнюватися на регіональному (мезо-) і місцевому (мікро-) рівнях, в громадах, групах, сім'ях. Для цього потрібна система соціальної роботи серед різних верств і категорій населення.

Соціальна політика держави визначає методологічні засади, зміст, організаційні форми соціальної роботи. Отже, вони співвідносяться як ціле і частина, загальне і конкретно-особливе. Соціальну політику можна уявити як причинно зумовлену, ситуативну, динамічну діяльність держави та її інститутів по практичній організації соціальної безпеки людей, які прагнуть реалізувати свої потреби й інтереси в суспільстві. Ця діяльність спирається на силу законів і підзаконних нормативно-правових актів, структури органів державного управління і покликана створити передумови для пристосування людини до мінливих у часі та просторі умов життєдіяльності. Реалізація соціальної політики безпосередньо зачіпає інтереси і потреби людей, відбивається в їхніх долях, умовах життя, містить у собі не лише творчий, але й руйнівний потенціал. Непросто врахувати запити різних груп населення - соціальних, професійних, національних, ста-

тевовікових і т.д. їх з'ясування і задоволення - складний і суперечливий процес. Чим глибше вивчені й осмислені життєві потреби різних груп населення, умови і можливості їх забезпечення, тим точніше вони формуються в завданнях соціальної політики, а отже, і успішніше розв'язуються. Мова йде про знання найсуттєвіших проблем і оптимальне поєднання можливостей та способів їх задоволення. Враховуючи це, в соціальній політиці виділяють два взаємозумовлені, взаємодіючі аспекти: науково-пізнавальний і практично-організаційний. Перший виступає як результат аналізу і осмислення назрілих у суспільстві потреб, тенденцій розвитку соціальних процесів, як узагальнення і оцінка попереднього курсу соціальної політики держави. Він відбиває рівень громадської думки, настрої, установки різних груп населення. Ґрунтовний аналітичний. матеріал дає змогу органам державного управління виробити кон-цепцію соціальної політики, сформулювати її головні завдання, напрями, етапи, критерії.

Практично-організаційний аспект соціальної політики є продовженням першого, пов'язаний з безпосереднім здійсненням її концептуальних положень, стратегічних завдань. Тут великого значення набуває різнобічна діяльність органів державного управління з системою соціальних служб, практична поточна робота з населенням. Її зміст становить всебічно зважена, науково обґрунтована, співзвучна інтересам народу соціальна політика. Ця робота великою мірою розпорядча, спрямована на оптимальне використання сил і засобів, поділ праці при розв'язанні поставлених завдань, стимулювання їх своєчасного і якісного виконання, здійснення необхідного контролю.

Організаційний рівень соціальної роботи, зокрема, передбачає:

- глибше з'ясування конкретних соціальних проблем, всебічний аналіз і оцінку умов для їх розв'язання;
- добір і розстановку необхідних для цього кадрів, створення чи заміну організаційних структур;
- доведення завдань до виконавців, визначення їх функцій, повноважень, відповідальності, наявних ресурсів і коштів;
- роз'яснення змісту, соціальної значимості якісного і своєчасного здійснення завдань, способів стимулювання праці виконавців;
- координацію зусиль і дій структурних підрозділів, конкретних

службових осіб, забезпечення цілеспрямованої і ефективної їх діяльності;

- підведення підсумків поетапного і остаточного виконання завдань, оцінку діяльності виконавців, формулювання уроків і висновків для наступної діяльності.

Таке виокремлення у соціальній політиці двох її аспектів досить умовне. Бо не можна абсолютизувати якийсь її бік, тим більш протиставляти один одному. Перебільшення науково-пізнавального компоненту може призвести до певного академізму соціальної політики, вихолощування її головного змісту, до декларативності, відриву від життєвих потреб людей. Надмірне ж акцентування лише на практично-організаційному аспекті справи повернулося б вузьким практицизмом, адмініструванням, підривом системності в соціальній роботі. Обидва компоненти соціальної політики мають розглядатися в нерозривній єдності, у взаємозв'язку, як внутрішньо спаяні частини цілісного явища.

Науково-пізнавальний аспект, характеризуючи насамперед рівень наукової обгрунтованості соціальної роботи, виконує тим самим щодо неї важливу методологічну функцію, бо формулює мету і зміст розвитку соціальної сфери, її інфраструктури, визначає спрямованість, стратегію організаторської діяльності у цьому напрямі. Однак це не означає односторонності впливу соціальної політики на характер і зміст відповідної організаторської роботи в суспільстві. Розгалужена система органів управління та центрів соціальної допомоги населенню справляє також активний вплив на соціальну політику, оскільки відіграє роль зворотнього інформаційного зв'язку в системі управління соціальними процесами. Вбираючи у себе практично-організаційний аспект державної соціальної політики, вона забезпечує реалізм останньої, перевіряє її ефективність, життєвість. Така діалектика взаємодії соціальної політики і соціальної роботи.

Тісно пов'язані також суспільна практика й індивідуальні зусилля людини. Будь-які кроки і дії в галузі соціальної роботи складаються із сукупності вчинків окремих індивідів, які наділені поряд із загальними й неповторними рисами, якостями. Та ця робота не є простою сумою дій окремих осіб. Вона -взаємопов'язане, цілісне системне утворення, що виявляє себе на іншому рівні, ніж персональна практика

соціального працівника. Завдяки органічному поєднанню системності й індивідуальності, диференційованості, конкретності соціальна робота доповнює, урізноманітнює, розквітчує соціальну політику, збагачує суспільство гуманістичними, духовно-моральними цінностями (благородство, милосердя, взаємодопомога тощо).

Як і в будь-якій сфері, успіх соціальної роботи вирішальним чином залежить від кадрів, які тут мають бути цілком соціальне орієнтованими. Це значить, що їм притаманна злитість соціально-політичного мислення з навичками безпосереднього, практичного управління соціальними процесами на всіх рівнях - від загальнодержавного до трудового колективу, сім'ї. Соціальна орієнтованість передбачає, що працівники органів управління пройняті високим почуттям відповідальності за реалізацію соціальної політики держави, за утвердження принципу соціальної справедливості в суспільному житті. Вони, як правило, усвідомлюють важливість розвитку соціальної сфери, її інфраструктури, забезпечення інтересів та потреб людини. Ситуація ускладнюється, правда, тим, що триваюча економічна криза вкрай загострила соціальні проблеми, надаючи їм хронічного характеру. Сьогодні на Закарпатті, наприклад, близько 80% населення потребують соціальної допомоги. Відставання з нею, особливо у

зайнятості постійною і кваліфікованою роботою, посилює плінність кадрів, знижує трудову активність, спричиняє депрофесіоналізацію, негативно впливає на економіку, на добробут людей. В багатьох містах і селах масовим стає безробіття. Намітився відтік робітників у сільську місцевість, що поглиблює існуючі там проблеми (безземелля, зайнятість, транспортне обслуговування та ін.). Соціологічні дослідження⁷ виявили сталу тенденцію зниження ступеня задоволення сімей в основних потребах. Негативне спрямування набуває демографічний і розвиток, зростає злочинність. Поряд із падінням виробництва різке зниження життєвого рівня, невідповідність більшості населення до ринкової стихії живлять соціальну напругу в суспільстві, яка загрожує його глибинним основам. Тому соціальна орієнтованість потрібна сьогодні всім кадрам управління, а не лише працівникам спеціалізованих служб. Вона передбачає:

- широкий соціально-політичний кругозір і соціальну спрямованість мислення як істотної риси їхньої політичної культури;
- навички соціально-політичного аналізу ситуації і вміння на його основі здійснювати обґрунтований вибір ефективних засобів реалізації соціальної політики, форм і методів соціальної роботи з різними категоріями населення;
- вміння прогнозувати варіанти розвитку соціальних процесів, передбачати і враховувати його наслідки у практичній діяльності;
- комунікабельність і навички роботи з людьми, здатність залучити і активізувати внутрішні резерви фізичного, інтелектуального, психологічного й морального потенціалу людини;
- готовність і усвідомлену потребу займатися благодійництвом, виявляти максимально можливу правову матеріальну і духовну підтримку соціально-вразливим верствам населення.

Така орієнтованість для соціального працівника є професійною якістю, вона формується у процесі навчання та практичної діяльності, шляхом уточнення, перевірки і розвитку теоретичних положень в конкретних справах, у різноманітних життєвих обставинах. Отже, *соціальна робота тісно пов'язана і взаємодіє із соціальною політикою, економікою, іншими галузями суспільної практики*. Цей взаємозв'язок носить діалектичний характер, втілює співвідношення філософських категорій сутності і явища, загального і конкретного, цілого й частини. Соціальна робота є засобом і формою соціальної політики. Та їх єдність не означає співпадіння, тотожності. Соціальна робота порівняно з політикою за своїм змістом багатша, за характером - динамічніша, гнучкіша, рухливіша. Водночас соціальна політика має більшу усталеність, ґрунтовність, виступає визначальною основою стосовно соціальної роботи.

Тема б. СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В УКРАЇНІ

- *Організаційна структура системи соціального захисту.*
- *Класифікація органів соціальної роботи в Україні.*
- *Функціональні особливості цих органів на різних рівнях.*

Органи соціальної роботи є важливою ланкою у системі соціального управління суспільством. Вони розвиваються в нерозривному зв'язку з політичними, економічними, власне соціальними процесами, водночас справляють вплив на самопочуття громадян. Нині справа соціального захисту в Україні перебуває у стадії становлення й розвитку, ведуться пошуки її оптимальної структури, основних функцій, провідних напрямів діяльності на різних рівнях. Призначення цієї роботи полягає в тому, щоб з допомогою нормативно-правових, економічних, фінансових, соціально-психологічних, і організаційно-технічних засобів і важелів здійснювати підтримку і до-помогу соціально вразливим групам населення чи окремим громадянам.

Складовою частиною загальної системи захисту є установи, які ним безпосередньо займаються. Головні ознаки будь-якої системи такі: спільна мета; певна структура; провідні начала з визначеною ієрархією функціональної компетенції. Органи соціальної роботи мають за мету і здійснення політики держави, громадських структур, забезпечення людей потенційними життєвими благами, сприяння нормалізації соціально-психологічних відносин між ними, розвиток самостійності в управлінні. Фактично всі організаційні структури суспільства в широкому плані займаються проблемами соціальної роботи. Однак у вузькому розумінні вона здійснюється спеціалізованими органами, закладами, відомствами, які безпосередньо причетні до умов праці, побуту, дозвілля, охорони здоров'я, безпеки і т.д.

Організаційну структуру інститутів соціального захисту населення можна охарактеризувати як усталений, впорядкований зв'язок і взаємодію органів соціальної роботи та його суб'єктів, що забезпечують | загальні умови нормального здійснення і раціональної організації сис-теми допомоги й підтримки груп і осіб, які опинилися

в стані з соціального ризику, у відповідності з їх інтересами, потребами, можливостями. Об'єктивною необхідністю створення цієї структури є те, і що вона впливає із самої потенції соціальної дії індивідів і виступає способом розв'язання соціальних суперечностей у суспільних відносинах. Спонтанність у цьому плані здатна спричинити хаос, соціально-політичну нестабільність. Тому головним призначенням структурних органів самозахисту як по вертикалі, так і по горизонталі є підтримка повноцінного існування індивіда через систему функціонування органів управління, яка передбачає професійну компетентність її працівників. Ця система має бути ефективною, динамічною, гнучкою, тобто оперативно перебудовувати свої структурні підрозділи для найкращого забезпечення населення, звичайно, в контексті економічного, соціально-політичного і духовного розвитку суспільства.

До 1 січня 1991 р. провідною ланкою в цій системі було Міністерство соціального забезпечення. Основні його функції полягали в нарахуванні й підготовці документів на виплату пенсій, частковому вирішенні проблем інвалідів та деяких інших питань. Протягом 1989-1990 рр. Верховною Радою України прийнято ряд законодавчих актів, якими на систему соціального забезпечення покладено чимало додаткових функцій. Серед них - виплата всіх видів допомоги малозабезпеченим, садиноким, багатодітним сім'ям, виплати на дітей, всі види компенсацій, близько 70% виплат по Закону "Про статус і соціальний захист населення, що постраждало від Чорнобильської катастрофи" та ін. Для матеріального забезпечення виплати пенсій було створено Пенсійний фонд України. З метою кращого соціального забезпечення інвалідів створено спеціальну структуру - Фонд соціального захисту інвалідів. Для міністерства головним завданням постала розробка соціальної політики щодо найбільш незахищених верств населення. Це відбито і в новій його назві - Міністерство соціального захисту населення.

Переіменування органів соціального забезпечення з акцентом на соціальний захист - не формальна справа. Ним підкреслюється переорієнтація в змісті діяльності цих органів на підтримку тих, хто цього потребує (слабких, немічних, уражених). Решта людей повинні самі дбати про себе. Нині Міністерство соціального захисту обслуговує

близько 80% населення України. Обслуговування - це не тільки і не стільки пенсійне забезпечення, як розробка законодавчих актів щодо різних видів допомоги людям, які її потребують (діти, хворі, інваліди, безробітні і т.д.), пояснення їх застосовування, зв'язки з місцевими адміністраціями, участь у формуванні та здійсненні усїєї соціальної політики держави (*див.*: Соціальний захист, 1992, № 2, с. 3-4).

Характерною функцією закладів соціальної роботи в суспільстві є певні соціальні дії, що виконуються складовими структурними елементами системи соціального захисту населення, регулюються певними нормами, контролюються і мають забезпечувати інтереси даної системи як цілого.

Як вказано в щорічній доповіді президента України Л.Д. Кучми, в країні склалася досить розгалужена система соціального забезпечення населення. У 1995 р. близько 80% сімей одержували соціальні виплати, допомогу чи компенсації з бюджетів усіх рівнів, соціальних фондів та за рахунок коштів підприємств і організацій. Чисельність пенсіонерів тоді становила 14,5млн.чол., 1,5млн. молодих людей, що навчаються, одержували стипендію, для 5,6 млн. дітей призначено допомогу на виховання й утримання, більш ніж 2,5 млн. громадян отримували допомогу на прожиття, різні види допомоги і компенсацій мали 3,5 млн. громадян, що постраждали від Чорнобильської катастрофи, 1,4 млн. сімей призначено субсидії на утримання житла, майже мільйону малозабезпечених було надано допомогу в осінньозимовий період, 355 тис. одиноких непрацевдатних громадян одержували постійну допомогу на дому, понад 40 тис. перестарілих перебували на повному державному забезпеченні, близько 300 тисячам були відшкодовані збитки, заподіяні внаслідок травм на виробництві, 74 тисячі мали державну підтримку як безробітні. Крім того, 17 млн. громадян скористалися різними пільгами (безкоштовний проїзд у комунальному транспорті, частина оплати за житло, електроенергію, газ, зв'язок, санаторно-курортне лікування та ін.) (*див.*: Економічний і соціальний розвиток України у 1995 році, с. 106).

Найважливіше завдання створюваної організаційної структури цієї системи полягає в тому, щоб через розгалужену мережу управлінських ланок, органів самоуправління, громадські об'єднання проводити у життя визначені й виправдані пріоритети соціальної

політики держави. Як і в будь-якому соціальному явищі, тут є своя внутрішня структура, ієрархія, механізми функціонування. Об'єктами управління в системі соціального захисту населення служать установи і організації, трудові, навчальні колективи, поселенські утворення, а також уся функціонуюча система відносин, що складаються між людьми в процесах відтворення. Суб'єктами управління у даній системі є органи, які безпосередньо займаються проблемами допомоги населенню. Це міністерства, комітети, відомства, трудові колективи, громадські організації, самодіяльні об'єднання (спілки, асоціації, громади, фонди тощо). При цьому зазначимо, що людина, будучи об'єктом впливу з боку органів соціальної роботи, сама є суб'єктом соціального управління, оскільки через свої інтереси та потреби формує структурно-функціональні завдання цих установ. Щоб ефективно управляти процесами соціального захисту населення у суспільстві, потрібно вміти виявляти найбільш пріоритетні напрями у розв'язанні соціальних проблем, знати насущні запити людей, мобілізувати всі наявні сили і можливості для їх задоволення.

Саме так працюють, наприклад, в Полтавській області. Тут керівники добре усвідомили народну мудрість "Під лежачий камінь вода не тече" і в цих нелегких умовах всіляко дбають про людей похилого віку, інвалідів, чорнобильців, самотніх непрацевдатних осіб. Всього на Полтавщині перебуває на обліку в органах соціального захисту понад півмільйона чоловік, або третина населення. А в ряді районів кожен другий - непрацевдатний. У зв'язку з цим тут вперше в Україні було розроблено і ще 1988 року затверджено комплексну програму "Турбота". Вона щорічно коригується і доповнюється. Основні її напрями такі: поліпшення організації пенсійного забезпечення, підвищення рівня соціального обслуговування самотніх перестарілих (16 тис.) та інвалідів (80,5 тис.) удома, зміцнення матеріально-технічної бази інтернатних установ і створення в них відповідних умов, своєчасне надання пільг ветеранам війни (213 тис.), чорнобильцям (32 тис.), інвалідам згідно з діючим законодавством. Для розв'язання кожного завдання накреслені й здійснюються необхідні заходи. Так, механізовано і на ЕОМ здійснюється нарахування та своєчасні виплати пенсій. В містах і районах створено 33 відділення соціальної допомоги вдома і 5 територіальних центрів соціального обслуговування пенсі-

онерів та самотніх непрацездатних громадян (ними охоплено 15,3 тис. чол., в т.ч. 9,2 тис. - на селі). Діє 171 будинок ветеранів на 2080 місць, ще 10 споруджується господарським способом. У 14 будинках-інтернатах перебувають на повному утриманні 2200 одиноких інвалідів і перестарілих. В області використовуються різноманітні форми соціальної підтримки людей, що опинилися в скрутному становищі: адресна фінансова допомога, безкоштовне харчування, пільги на побутові послуги, ремонт житла, каси взаємодопомоги, обробіток землі пенсіонерам під городи, забезпечення їх на зиму паливом, продуктами, проведення диспансерних обстежень, стоматологічних консультацій, експрес-діагностики, створення геріатричних кабінетів (9), відділень реабілітації, відкриття “соціальних ліжок” в лікувально-профілактичних закладах (близько 500) для одиноких хворих похилого віку, які потребують індивідуального догляду. Для забезпечення стаціонарним лікуванням ветеранів війни виділені окремі палати в усіх лікарнях. Загальний ліжковий фонд для цих людей досяг 2046 місць. Крім створення багатогалузевих територіальних центрів соціальної допомоги, до цієї роботи залучають самих пенсіонерів. Для концентрації і раціонального використання матеріально-технічних засобів і фінансових коштів створено обласний фонд соціального захисту населення з відділеннями в містах і районах, відкрито благодійні рахунки, надаються місцеві пільги (в оплаті комунальних послуг, за ремонт квартир, виділенні транспорту, пального, городів, кредитів, у працевлаштуванні, наданні санітарно-курортних путівок і грошової допомоги на лікування, відкритті додаткових транспортних маршрутів на весняно-літній сезон).

Позитивно, що у цій багатоплановій роботі повсюдно формуються кадри подвижників, які щедро і безкорисливо віддають їй свої сили і знання, душевним теплом зігрівають серця ветеранів війни і праці несуть їм не лише матеріальну допомогу, а й “розкіш людського спілкування”, віру і надії. Соціальних працівників чекають, шанують і цінують. “Турбота” на Полтавщині не рекламна назва компанії, а жива, благородна справа, потрібна нині людям, як ніколи.

Досвід полтавчан та їх сусідів з Сумської, Кіровоградської, Миколаївської, Чернівецької та інших областей ще раз переконує в тому, що головна дійова особа у системі соціального захисту населення

України - соціальний працівник (*докл. див.: П. Шемет. Програма "Турбота" діє // Віче, 1996 № 1, с. 56-63; М. Березин. Соціальний захист: не милостинею, а виробництвом. Там же, с. 64-67; О. Кравченко. Почути німий докір. Там же, с. 68-75).*

На думку вчених, соціальну роботу необхідно розглядати як професійну і громадську діяльність суб'єктів різного рівня органів системи соціального захисту, метою якої є надання диференційованої допомоги різним верствам населення залежно від потреб індивідів у галузі соціальних, економічних, фінансових, правових, психологічних аспектів життєдіяльності (*див.: Теория и методика социальной работы, ч.І.с.133).*

Таким чином формування системи соціального захисту - цілеспрямована і систематична діяльність суб'єктів і об'єктів усього суспільства. Нині вона в Україні перебуває в стадії зміни, оновлення, реорганізації, що зумовлено триваючими у суспільстві соціально-політичними й економічними процесами його трансформації. Одна з проблем полягає в тому, щоб розмежувати і узгодити діяльність законодавчої та виконавчої влади, кожна із яких активно впливає на політику соціального захисту населення. Інститути державної влади структурно діляться на три гілки: законодавчу владу (Верховна Рада, органи регіонального самоврядування і місцевого самоуправління); виконавчу (Президент, Уряд України з відповідними інститутами управління, владними установами); судову, яка теж має свої структури. Активно впливають на політику держави, настрої і поведінку людей засоби масової інформації.

Україні формується правова база соціального захисту населення. Прийняті й діють такі закони: "Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні", "Про пенсійне забезпечення", "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", "Про державну допомогу сім'ям з дітьми", "Про межу малозабезпеченості", "Про статус і соціальний захист населення, що постраждало від Чорнобильської катастрофи", "Про основи соціальної захищеності інвалідів", "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" та ін. Розроблені і здійснюються Державна програма зайнятості населення. Національна програма громадських робіт. Цільова державна програма зайнятості молоді,

Комплексна програма розв'язання проблем інвалідності. Національна програма "Діти України" і т.д. Прийнято закони, укази Президента, постанови Кабінету Міністрів України про оплату праці, державну допомогу, компенсації, субсидії, пільги та іншу підтримку соціально-вразливих верств і груп людей. Для нашого регіону принципове значення мають згадуваний Указ Президента України "Про заходи сприяння економічному і соціальному розвитку Закарпатської області" і Закон про надання статусу гірських ряду населених пунктів та відповідні пільги для їх мешканців.

Велике значення матиме прийняття Верховною Радою основ законодавства України про соціальне страхування, реформування оплати праці, пенсійної справи, благодійну діяльність та інших важливіших правових актів з провідних напрямів соціальної політики держави, над якими йде діяльна праця відповідних комісій парламенту, уряду й науковців.

Формується також нова організаційна структура реалізації соціальної політики. Так, у Верховній Раді України діють комісії з праці, соціальних питань, у справах чорнобильців, молодіжної політики. У ряді комісій є підкомісії, що займаються законодавчою діяльністю щодо освіти, сім'ї, жінок і материнства, інших питань соціального розвитку країни. При Президенті України створені Комісія з питань соціального захисту населення, Комітет у справах жінок, материнства і дитинства, при Кабінеті Міністрів України - Рада у справах інвалідів. Влітку 1994 року засновано Фонд соціального захисту населення України.

Центральні органи через законодавчу ініціативу, бюджетну і кадрову політику, систему контролю та іншими засобами і способами впливають на всі ланки системи соціального захисту населення. Великі повноваження в організації цієї справи мають уряд Республіки Крим, Ради і державні адміністрації 24 областей та Києва і Севастополя. Проблема полягає в тому, щоб досягти узгодженості рішень законодавчої і виконавчої влади, належної економічної обґрунтованості, фінансового і матеріально-технічного забезпечення соціального захисту. Лише на цій основі можлива ефективна соціальна робота.

Загалом держава через розгалужену систему владних структур здійснює різні види і форми соціальної допомоги населенню. В центрі

цієї системи - людина, оскільки вона, будучи насамперед істотою суспільною, не може існувати без позавиробничої сфери діяльності. Для цього й створена державна структура галузей соціального обслуговування, покликана задовольняти потреби індивіда в продуктах харчування, одязові, житлі, освіті, охороні здоров'я і т.д.

Провідними органами в системі соціальної допомоги населенню є інститути виконавчої влади, які ведуть безпосередню роботу з людьми. Провідну роль у цій системі виконує міністерство соціального захисту населення України. Воно має апарат управління, розгалужену мережу органів соціальної роботи, закладів, підприємств, успадкувало досвід і недоліки Мінсоцзабезу УРСР, намагається пристосуватися до нових суспільних умов. Колишня система управління соціальною сферою відзначалася жорстким централізмом, детальною регламентацією. Тим не менш вона була цілісною, доступною і ефективною. Як відзначалося, у країні були розв'язані основні соціальні проблеми (голод, безробіття, неграмотність, епідемії, організована злочинність та ін.). Нині робляться спроби створити нову систему соціального захисту населення. В Україні 14,7 млн. пенсіонерів, близько 7 млн. безробітних, 5,3 млн. учасників війни, 2,2 млн. інвалідів, 2,5 млн. одиноких, з яких близько 500 тисяч потребують сторонньої допомоги. Мільйони людей зазнали згубного впливу Чорнобильської катастрофи, стихійних лих, зубожіння, стресів при переході до ринкової економіки. Це особливо стосується ветеранів воєн і праці, багатодітних сімей, мігрантів, безробітних, схильних до правопорушень. Все більшого поширення повсюдно набувають різні прояви девіантної поведінки: крадіжки, хабарництво, пияцтво, несплата податків, лихослів'я, шахрайство, статева розпуста, рекет та інші форми організованої злочинності, що актуалізує проблему соціальної профілактики і реабілітації значної частини суспільства.

У країні діє 280 будинків-інтернатів, понад 200 територіальних центрів обслуговування пенсіонерів та самотніх непрацездатних громадян з відділеннями денного, тимчасового й стаціонарного перебування, реабілітаційними і лікувально-оздоровчими комплексами, трудовими майстернями тощо. Діють понад 5 тисяч відділень соціальної допомоги на дому, де надається понад 40 різних видів соціально-побутової допомоги (*див.*: Захист і допомога

ветеранам війни та праці в Україні. Довідник. К., 1995, с. 70). В усіх областях, містах і районах функціонують управління, відділи соціального захисту місцевих державних адміністрацій, міськвиконкомів, у яких працює близько 140 тис. фахівців.

Важливу роль у спрямуванні і координації діяльності соціальних закладів відіграють, крім відповідного міністерства, управління соціального захисту населення обласної Київської та Севастопольської міської державних адміністрацій. Згідно Типового положення, затвердженого урядом, ці управління, в межах своїх повноважень, здійснюють керівництво у сфері соціального забезпечення населення та соціального захисту пенсіонерів, інвалідів, самотніх непрацездатних громадян, дітей-сиріт, самотніх матерів, багатодітних, а також малозабезпечених громадян і сімей з дітьми, інших соціально незахищених людей, які потребують допомоги і соціальної підтримки з боку держави.

Основними завданнями управління соціального захисту населення обласної державної адміністрації є:

- розвиток соціального забезпечення з метою задоволення потреб соціально незахищених громадян;
- керівництво роботою органів соціального захисту населення районних держадміністрацій, виконкомів міських Рад, пов'язаного з призначенням та виплатою державних пенсій і допомоги відповідно до законодавства;
- створення системи адресної соціальної допомоги і підтримки малозабезпечених громадян і сімей з дітьми, які відповідно до законодавства мають право на її отримання;
- сприяння працевлаштуванню інвалідів, здійснення заходів щодо їх професійного навчання, забезпечення матеріально-побутового обслуговування інвалідів та пенсіонерів;
- здійснення контролю за наданням пільг громадянам, які відповідно до законодавства мають право на їх отримання;
- організація надання протезно-ортопедичної допомоги населенню і забезпечення інвалідів засобами пересування;
- розширення і зміцнення матеріально-технічної бази закладів соціального захисту населення, розвиток мережі будинків-інтернатів (пансіонатів) для перестарілих та інвалідів, підвищення рівня обслу-

говування громадян, які перебувають у закладах соціального захисту;

- здійснення разом з органами місцевого самоврядування, управліннями і відгулами державних адміністрацій та громадськими організаціями комплексних цільових програм, спрямованих на посилення соціального захисту інвалідів, ветеранів війни та праці, поліпшення обслуговування самотніх непрацездатних людей, громадян похилого віку, розвиток мережі територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та інвалідів і надомних форм обслуговування, будівництво спеціальних житлових будинків для цієї категорії населення;

- впровадження в органах соціального захисту населення наукової організації праці, забезпечення їх підвідомчих закладів і організацій кваліфікованими кадрами, створення умов для їх закріплення, найширшого використання знань і досвіду працівників (*див.*: Соціальний захист, 1996, № 1, с. 33-34).

26 квітня 1996 року Кабінет Міністрів України затвердив Типове положення про управління соціального захисту населення районної державної адміністрації. Його основними завданнями визначено:

- реалізацію державної політики у сфері захисту соціально незахищених громадян на території району;

- правильне і своєчасне призначення і виплату встановлених законодавством державних пенсій і допомоги;

- здійснення разом з відповідними місцевими органами державної виконавчої влади і органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями комплексних програм поліпшення обслуговування інвалідів, самотніх непрацездатних громадян, а також перестарілих та всебічний розвиток надомних форм їх обслуговування, здійснення контролю за наданням послуг із соціального захисту;

- забезпечення працевлаштування інвалідів, сприяння здобуттю ними освіти і кваліфікації на рівні, що відповідає їхнім здібностям і можливостям (*див.*: Соціальний захист, 1996, № 2, с. 60-61).

Відповідно до покладених на нього завдань управління соціального захисту районної державної адміністрації;

- 1) організовує роботу, пов'язану з вирішенням питань соціального захисту незахищених громадян, наданням пільг ветеранам війни і праці та інвалідам, наданням населенню субсидій для відшкодування

витрат на оплату житлово-комунальних послуг (у разі відсутності відповідного відділу державної адміністрації), координує відповідну діяльність управлінь, відділів, інших структурних підрозділів районної державної адміністрації, інших підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності;

2) приймає подання, заяви та інші документи, на підставі яких призначає державні пенсії та допомогу, проводить перерахунок раніше призначених пенсій та допомоги, видає пенсійні посвідчення, особові книжки матерям, які отримують щомісячну допомогу;

3) надає правову допомогу підприємствам, установам, організаціям усіх форм власності у підготовці документів для призначення пенсій працівникам і членам їхніх сімей, а також сприяє громадянам в одержанні документів, необхідних для призначення пенсій та допомоги;

4) готує пропозиції місцевим Радам щодо встановлення нормативів робочих місць, призначених для працевлаштування інвалідів, разом з відповідними державними органами і громадськими організаціями здійснює працевлаштування інвалідів, сприяє створенню виробництв, цехів і дільниць, призначених для використання їхньої праці, професійно-технічному навчанню та перекваліфікації інвалідів, перевіряє на підприємствах, в установах і організаціях усіх форм власності умови праці інвалідів і можливість використання їх на роботі згідно з трудовими рекомендаціями медико-соціальної експертної комісії, направляє інвалідів для навчання у навчальних закладах сфери соціального захисту населення;

5) організовує матеріально-побутове обслуговування інвалідів, ветеранів війни та праці, веде облік і видає інвалідам та пенсіонерам путівки на санаторно-курортне лікування, забезпечує інвалідів транспортними засобами в установленому порядку;

6) аналізує стан надання встановлених законодавством пільг соціальн-незахищеним громадянам, здійснення комплексних програм, заходів соціальної підтримки малозабезпечених верств населення, вносить на розгляд голови районної державної адміністрації актуальні питання соціального захисту соціально-незахищених громадян;

7) виявляє малозабезпечених громадян похилого віку і самотніх непрацездатних громадян, які мають потребу в соціальній допомозі

різних видів, а також утворює у своєму складі підрозділи соціальних компенсацій та гарантій малозабезпеченим громадянам, створює мережу і організовує роботу територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та інвалідів, відділень денного і стаціонарного перебування та соціальної допомоги їм вдома, центрів соціальної реабілітації, магазинів, пунктів харчування малозабезпечених громадян та інших підприємств комунально-побутового обслуговування, в тому числі з наданням послуг на платній основі, спеціальних житлових будинків з комплексом служб соціально-побутового і медичного призначення, контролює якість та своєчасність надання послуг щодо соціального захисту;

8) веде облік осіб, які потребують влаштування до будинків-інтернатів для громадян похилого віку та інвалідів, оформляє необхідні документи для їх влаштування до цих закладів, надає допомогу в організації роботи будинків-інтернатів (пансіонатів), розташованих на території району;

9) забезпечує надання адресної цільової грошової і натуральної допомоги малозабезпеченим громадянам, а також допомога сім'ям з дітьми;

10) здійснює в установленому порядку компенсаційні виплати малозабезпеченим громадянам;

11) вносить в установленому порядку пропозиції щодо встановлення піклування над повнолітніми дієздатними особами, які за станом здоров'я потребують догляду;

12) веде облік осіб, які потребують протезно-ортопедичної допомоги, і сприяє їм у протезуванні;

13) сприяє громадським, релігійним організаціям, благодійним фондам, окремим громадянам у наданні соціальної допомоги ветеранам, інвалідам та громадянам похилого віку;

14) проводить інвентаризацію пенсійних (особових) справ і особових рахунків пенсіонерів та осіб, які одержують допомогу в установленому законодавством порядку;

15) удосконалює методи організації праці й управління з використанням сучасних засобів організаційної та обчислювальної техніки;

16) проводить роз'яснювальну роботу серед населення з питань

соціального забезпечення і соціального захисту, широко використовуючи для цього засоби масової інформації;

17) в установлені терміни розглядає звернення громадян з питань, що належать до компетенції управління і вживає відповідних заходів.

Для виконання цих завдань Уряд визначив обов'язки, права, джерела фінансування та інші засадні питання діяльності органів соціального захисту населення.

Ряд функцій виконують в цьому напрямі також міністерства праці, освіти, внутрішніх справ, охорони здоров'я, сім'ї та молоді, державні комітети у справах спорту, національностей і міграції, інші центральні відомства та їх органи на місцях, що регулюється відповідними положеннями. Активну участь в соціальній роботі беруть товариства Червоного Хреста, сліпих, глухих, інвалідів, ветеранів воєн і праці, армії і органів внутрішніх справ, чорнобильців, афганців, інших громадських організацій.

У структурі реалізації соціальної допомоги населенню країни виділяється декілька рівнів і механізмів: органи соціальної допомоги законодавчої і виконавчої влади; загальноукраїнські, регіональні, місцеві; державні, громадські, благодійні. Законодавчу і нормотворчу роль виконують Верховна Рада України, парламент Кримської Республіки; Президент України і його адміністрація; Кабінет Міністрів України, уряд Криму; система Рад різних рівнів та інших органів представницької влади на місцях. Ці вищі законодавчі і виконавчі органи визначають принципові засади державної політики по соціальному захисту населення, обов'язкові соціальні гарантії, що здійснюються у межах і формах, встановлених Конституцією, Указами Президента України, загальнодержавними законами і нормативними актами.

Для ефективного соціального захисту населення велике значення має вдосконалення структури і діяльності органів соціальної роботи на різних рівнях управління, тобто виконавчої влади. Тут виділяються такі основні рівні: держава, регіон, трудовий колектив, благодійні громадські організації. До першого належать Міністерства соціального захисту, сім'ї і молоді, в справах чорнобильців та їх органи в Криму. Регіональний рівень: органи соціального захисту областей, Києва і

Севастополя, великих міст і усіх районів (управління, комісії, комітети місцевих Рад і держадміністрацій, інші організаційні структури соціального забезпечення індивідів). У трудових колективах існують свої підрозділи і форми надання соціальної допомоги працюючим та ветеранам. Це передусім адміністрації, профспілкові комітети, комісії, ради і т.п. органи самоуправління цих колективів. Останніми роками все більшого розмаху набирає благодійна діяльність недержавних громадських організацій. Крім профспілок, нею активно займаються відділення товариства Червоного Хреста, творчі спілки, об'єднання підприємців, асоціації, фонди, політичні, ветеранські, жіночі, молодіжні та інші громадські формування. На Закарпатті це, зокрема, близько 20 національно-культурних товариств з мережею своїх осередків у містах і селах, 1400 релігійних громад, товариства Червоного Хреста, добровольців, воїнів-афганців тощо. Як правило, ці організації мають свої засновницькі документи (Статут, Положення), в яких вказуються напрями діяльності, структура, членство, права, обов'язки, джерела фінансування та інші питання. Розглянемо це на прикладі товариства Червоного Хреста України - найдавнішої добродійної громадської організації. Так уже склалося, що про неї чуємо тоді, коли виникає потреба полегшити людські страждання, захистити життя, здоров'я, гідність людини, особливо під час стихійного лиха, збройних конфліктів, аварій та катастроф. З Червоним Хрестом пов'язується утвердження високої моральності, ідей гуманізму, милосердя та миру. Прагнення творити добро, допомоги співвітчизникам об'єднали в цьому Товаристві 8,6 мільйона його прихильників, що входять у 34 тисячі первинних осередків (*див.: І. Усічено, Ю. Віденський, О. Заграничний. І доброта, і милосердя, с. 23*). Основними засадами їхньої діяльності є гуманність, неупередженість, нейтральність, незалежність, добровільність, універсальність.

Відповідно до цих принципів Товариство скрізь намагається якомога краще прислужитися немічним і знедоленим, допомогти людині зберегти гідність у найскрутнішому становищі, зробити свій внесок у створення розгалуженої системи адресної соціальної допомоги. Форми цієї благородної діяльності найрізноманітніші - від цільових комплексних програм гуманітарної допомоги до індивідуальної роботи

з старими, німецькими, інвалідами. Так, служба сестер милосердя налічує 3000 працівників, які протягом 1992-1995 рр. надали допомогу майже 600 тисячам осіб (*див.*: вказана праця, с. 24). Масовим залишається донорський рух. Створені спеціальна служба катастроф та служба розшуку, яка займається з'ясуванням долі громадян, що постраждали під час збройних конфліктів і лиха. По каналах Червоного Хреста в Україну протягом останніх п'яти років надійшло майже 11,8 тисяч тонн продуктів харчування, медикаментів, різного обладнання на суму 27 млн. доларів США. Неоцінимі інформаційно-виховна діяльність цього Товариства, різноманітні масові заходи по утвердженню здорового способу життя, ідей гуманізму і людяності, злагоди, миру і добра.

Працюють громадські об'єднання соціального спрямування на принципі самоокупності. Примітна ознака наших днів - все ширше включення у благочинну діяльність ділових кіл, комерційних структур.

Водночас становлення системи соціальної роботи стикається з рядом проблем і труднощів. Дається взнаки насамперед залежність від недосконалості механізмів управління усією державою. Відсутні якісна і стабільна законодавча база, матеріально-технічне і фінансове забезпечення. Існують паралелізм, дублювання, відомчий і груповий підхід у цій справі. Непомірно великі масштаби соціальної роботи не підкріплені організаційно, кадрово та ін. Все це стримує перебудову і піднесення соціального захисту населення України до рівня нових завдань і потреб суспільства. Будь-яке управління суспільними процесами здійснюється через певну систему функцій - окремих, відносно самостійних, але тісно пов'язаних видів відповідної діяльності. *Функції органів соціальної роботи* відзначаються специфічним змістом, універсальністю, особливою просторово-часовою формою виразу їм притаманна зустрічна, випереджаюча роль у здійсненні захищеності, страхування і гарантії соціальної забезпеченості різних верств населення. У цілому через функції здійснюється система соціального піклування та зобов'язань, а для професійного працівника даної сфери - це відомий набір умінь, певної кваліфікації і компетенції.

Держава через політику бере на себе найбільш важливі функції по забезпеченню прав людини в соціальній галузі. Суть цієї політики

така: запобігання дальшого погіршення життя народу; ефективна зайнятість і обмеження надмірного зростання безробіття; створення необхідних передумов для поступового поліпшення матеріального становища, умов життя різних верств і груп людей.

Провідним державним органам з цих питань є Міністерство соціального захисту населення, рівень компетенції якого визначається Верховною Радою, Президентом і Кабінетом Міністрів України. Функції і завдання цього міністерства визначені Положенням, яке затверджується Урядом, вони багатоманітні і виконуються у різних галузях розвитку системи соціального захисту. Зокрема, це міністерство розробляє положення з основ державної політики для тих, хто потребує допомоги; аналізує і прогнозує рівні життя різних категорій населення, готує рекомендації для цільових і регіональних програм; забезпечує розробку нормативів, необхідним для функціонування системи соціального захисту і т.д.

Міністерство це має різні функції у своїй діяльності, виходячи з проблем, що їх відчують суб'єкти соціального захисту. В апараті управління міністерства визначені важливіші функціональні обов'язки органів соціальної роботи: пенсійне обслуговування і забезпечення субсидіями; соціальне обслуговування; медико-соціальна експертиза, реабілітація інвалідів і надання протезно-ортопедичної допомоги, підготовка законодавчих проектів з соціального захисту населення, соціальна допомога сім'ї і дітям; зовнішньоекономічне і міжнародне співробітництво; підготовка і перепідготовка кадрів. Певний рівень компетенції і функції визначені в діяльності міністра, його заступників, працівників апарату.

Ряд функцій соціального захисту виконують Міністерство праці, в складі якого є Державна служба зайнятості населення, а також Міністерство у справах сім'ї і молоді, Міністерство освіти, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство охорони здоров'я та інші центральні органи управління.

Для регіонального (місцевого) рівня основні функції регламентовані вище вказаними органами і передбачають певну свободу своєї компетенції з врахуванням специфіки і можливостей територій. На них державою покладено розв'язання виробничо-економічних проблем для забезпечення соціальних завдань; планово-

управлінську діяльність, за якою здійснюється гнучка політика адміністративних і самоуправлінських форм керівництва галуззю, фінансово-економічна діяльність, створення різноманітних фондів соціальної допомоги, виконання регіональних програм і т.д.; створення сприятливих умов життя індивідів та ін. Загалом через різні управлінські органи (комітети, відділи, сектори, фонди і т.д.), що мають певні рівні функціональних обов'язків, розв'язуються проблеми соціальної захищеності людини.

Трудовий колектив є важливим суб'єктом і об'єктом державної політики. У ньому здійснюються такі функції: виробничо-економічна, політична, управлінська, виховна, соціальна. Суть останньої полягає у вдосконаленні матеріальних і культурних умов життя людей прогресивний розвиток соціальної структури колективу, поліпшення у ньому внутрішніх стосунків, створення сприятливого морально-психологічного клімату, участь в соціальному забезпеченні, розвитку охорони здоров'я, організація допомоги в сімейному житті, дозвіллі, дотримання принципів соціальної справедливості.

У трудових колективах застосовуються різні форми і обсяги соціального захисту. Основні з них можуть передбачатися в угодах з адміністрацією (виплати, пільги, натуральна допомога та ін.), включати не лише працюючих, але й членів сімей, ветеранів. Для їх соціальної підтримки на підприємствах створюються відповідні фонди. Особлива роль у цій справі належить професійним спілкам, які організують колективні угоди з органами державного управління і роботодавцями. З профспілковими комітетами узгоджуються, зокрема, розмір прожиткового мінімуму, мінімальна зарплата, розміри індексації, субсидій та інші соціальні гарантії. На ряді підприємств існують підрозділи соціального розвитку, які виконують додаткові функції соціального забезпечення трудового колективу. Найчастіше це забезпечення працівників ветеранів продуктами харчування, товарами народного споживання, розв'язання житлово-побутових питань, робота дошкільних дитячих закладів, оздоровлення, дозвілля та ін. Соціальні служби тісно взаємодіють з адміністраціями виробничих підрозділів, громадськими організаціями, місцевими органами влади.

Благодійною визнається діяльність фізичних та юридичних осіб, спрямована на надання матеріальної та фінансової допомоги, а також

різних послуг особам, які потребують соціальної допомоги й соціального захисту. Ця діяльність здійснюється на основі законності, гласності, добротності та самоврядування.

Благодійні організації в Україні створюються й існують за міжнародним, всеукраїнським та місцевим статусом. До перших належать ті, діяльність яких поширюється на територію кількох держав; до всеукраїнських - такі, сфера впливу яких охоплює нашу країну; до місцевих - організації, які працюють у регіоні, відповідних адміністративно-територіальних одиницях. Територія діяльності визначається благодійною організацією самостійно.

За видами благодійні організації (фонди) можуть бути державними, державно-громадськими, приватними, релігійними та ін. Всі вони підлягають обов'язковій державній реєстрації (легалізації). Легалізація міжнародних і всеукраїнських благодійних організацій здійснюється Міністерством юстиції України, місцевих - відповідними державними адміністраціями. У випадку державної реєстрації організація (фонд) набуває статусу юридичної особи.

Плідно працює Закарпатський обласний державно-громадський благодійний фонд підтримки соціально-незахищених громадян "НАДІЯ" (скорочено - обласний благодійний фонд "НАДІЯ"). Ідея його створення належить обласному управлінню соціального захисту населення. Співзасновниками є: Закарпатська обласна державна адміністрація, обласна Рада професійних спілок, українсько-західнонімецьке спільне підприємство "ЧОП-ТРЕЙДІНГ" та обласна Спілка жінок України. Установчі збори їх представників 5 липня 1993 року прийняли Статут фонду. Управління юстиції Закарпатської обласної державної адміністрації 17 серпня 1993 року зареєструвало його як обласний державно-громадський благодійний фонд. Колегіальним органом управління фонду "НАДІЯ" є його правління, виконавчим - дирекція фонду. Створено 16 відділень фонду в Ужгороді та Мукачеві, усіх районних центрах та с. Дубове Тячівського району. Свою роботу фонд "НАДІЯ" здійснює на основі Статуту фонду, Конституції України, чинного законодавства країни.

Основне завдання фонду "НАДІЯ" - надання матеріальної підтримки пенсіонерам, інвалідам, самотнім людям похилого віку, дітям-сиротам, багатодітним родинам, іншим категоріям соціально-

незахищених верств населення. За три роки роботи фонду нею скористалися майже 32 тисячі найбідніших громадян. Сума одержаної ними грошової і натуральної матеріальної допомоги перевищує 2001 тисяч гривень. Фонд бере активну участь в реалізації обласних програм адресної матеріальної підтримки найбіднішого населення області в осінньо-зимовий період. Виконавча дирекція через відділення фонду організовує гаряче харчування восени і взимку для одиноких, німецьких людей за системою іменних путівок, надає найбіднішим громадянам натуральну матеріальну допомогу продуктами харчування, теплим одягом і взуттям, будівельними матеріалами тощо. Зокрема, на кошти фонду було закуплено і розподілено серед згаданих категорій населення борошно пшеничне вищого сорту, кукурудзяне, крупу, макаронні вироби, ватні куртки, ватні і вовняні ковдри та ін. В 1995 р. 14 громадянам надано матеріальну допомогу на суму 6750 гр. для придбання шиферу у зв'язку з ремонтом житла, що потерпіло в результаті пожеж. Одноразову матеріальну (грошову) допомогу за цей час одержали 3250 громадян на суму 74400 гривень.

Благодійною роботою в області займається і ряд інших організацій. Це, насамперед, міські і районні комітети Червоного Хреста. Певна роль у цій справі належить релігійним організаціям, зокрема, таким як “Благодійна Мальтійська служба допомоги на Закарпатті” (м. Ужгород, Мукачево, Берегівський, Хустський райони), “Блага вість” церкви євангельських християн (Іршавський район), “Харитативний Центр” та “Харитативна благодійна організація милосердя” римо-католицької церкви у Виноградівському й Перечинському районах, товариство “Назарет” церкви суботників Хустського району, “Церкви живого Бога” в м. Мукачеві, місцеві релігійні громади православної, греко- і римо-католицької церков (Берегівський, Виноградівський, Іршавський, Свалявський, Хустський та інші райони), реформатської церкви у Берегівському районі тощо.

Відділення товариства Червоного Хреста займаються переважно соціально-медичною допомогою одиноким, німецьким, людям похилого віку, біженцям. Товариство і Фонд соціального захисту інвалідів сприяють розв'язанню багатьох питань, пов'язаних з реабілітацією цієї категорії населення. Аналогічно діють ради

ветеранів воєн і праці, організації Товариства сліпих і глухонімих (УТОС і У ТОГ). Громадський рух милосердя набуває все більшого розмаху і диференційованості, допомагає дійти до широких кіл людей, які потребують різних форм соціального захисту й підтримки.

Отже, в Україні формується сучасна багатопрофільна функціонально-організаційна система органів соціальної роботи. Це помножує можливості соціального захисту населення. Ефективне, обгрунтоване управління і керівництво цією сферою в нинішніх умовах не може реалізуватися без визнання альтернативності, неоднозначності і поліваріантності розвитку структури органів соціальної роботи, розмежування їх компетенції на різних рівнях і взаємного доповнення, коригування з врахуванням становлення ринкових відносин у суспільстві.

Тема 7. ПРИНЦИПИ І МЕТОДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

- *Групування принципів соціальної роботи*
- *Сутність і особливості методів соціальної роботи*
- *Взаємозв'язок: принципів соціальної роботи і методів*

Ефективність соціальної роботи великою мірою залежить від її наукової обґрунтованості і якісного проведення. Це потребує глибокого знання закономірностей розвитку соціальних процесів, конкретних умов життєдіяльності людей, вміння використовувати наукові висновки і практичний досвід, творчо підходити до нових соціальних проблем. У цьому - головне завдання теорії і методики соціальної роботи. Які цілісний механізм, вона включає такі основні компоненти: об'єкт свідомого впливу і умови його життєдіяльності; суб'єкт цього впливу і його можливості; мету і закономірності взаємодії суб'єкта й об'єкта принципи та методи даного процесу; його результати. Одне з центральних місць у змісті механізму соціальної роботи належить принципам і методам, які поряд із закономірностями забезпечують її науковість та дієвість.

Що таке принципи соціальної роботи? Це основоположні ідеї, правила, норми поведінки органів соціального захисту і підтримки населення, зумовлені закономірностями соціальних процесів і вимогами передової практики.

Соціальні процеси відзначаються взаємодією великих мас людей. У них різноманітні інтереси, прагнення, зв'язки, їх багатоманітність неможливо детально з'ясувати і врахувати. Тому визначають загальний, осьовий (серединний) напрям розвитку соціального процесу, що виявляється як закономірна тенденція. Вона не доступна чуттєвому, безпосередньому сприйманню, а може бути пізнана лише на основі абстрактного мислення, аналізу і синтезу багатьох проявів соціальної дійсності. Спеціалісти соціальної сфери не в змозі у кожному конкретному випадку вдаватися до теоретичного дослідження тієї або іншої ситуації, щоб виробити висновки і рекомендації для своїх практичних дій. Вони використовують узагальнені результати вчених,

уроки попе-реднього соціального досвіду, які стають загальним началом, прави-лом, принципом їхньої діяльності.

Принципи соціальної роботи не приблизні абстракції чи суб'єктивні умозаклучення. Вони об'єктивні за змістом і суб'єктивні лише за формою. Люди формулюють їх для того, щоб повсякденна практика не суперечила існуючим соціальним закономірностям і водночас була раціональною, економною і ефективною.

Оскільки в соціальній сфері функціонує обширна сукупність складних, багатоманітних зв'язків та відносин, принципи соціальної роботи мають системний характер, їх можна звести до трьох груп: соціально-політичні, організаційні, психолого-педагогічні. Перші виражають вимоги, що випливають із науково обгрунтованого змісту соціальної політики держави. Сюди відносять такі принципи: державний підхід до завдань, що розв'язуються у соціальній роботі; її гуманізм та демократизм; тісний зв'язок змісту й форм цієї роботи з конкретними умовами життєдіяльності особи, соціальної групи; законність і справедливість соціальної роботи та ін. Що вони означають конкретно?

Забезпечення на практиці державного підходу до соціальної роботи вимагає: а) вміти аналізувати і виявляти тенденції соціально-політичного розвитку суспільства, відповідно визначати найбільш ефективні способи розв'язання соціальних проблем; б) бачити перспективу розвитку соціальної роботи, підпорядкованої інтересам соціального захисту населення, і вміти розв'язувати актуальні завдання нинішнього періоду; в) рішуче боротися з будь-якими проявами відомості й місництва, що завдають шкоди інтересам особи, сім'ї, суспільства.

Принцип гуманізму соціальної роботи передбачає визнання людини найвищою цінністю, захист її гідності й громадських прав, створення умов для вільного і всебічного вияву здібностей кожного. Людяність, людинолюбство - органічна властивість соціальної роботи, її сутнісна характеристика. Для неї на першому плані такі критерії людської діяльності і міжособистісних стосунків, з яких виражалась би єдність завдань й інтересів окремого індивіда і людства в цілому, стали нормою соціальна рівність, справедливість, людяність.

Цей принцип соціальної роботи тісно пов'язаний із демократиз-

мом взаємовідносин соціального працівника та клієнта, їх довірливим, переважно неформальним характером. Такі зв'язки виникають і будуються на основі психологічних контактів, сумісності особистих якостей, спільності інтересів, що, як відомо, не мають офіційного, санкціонуючого значення. Принцип демократизму спонукає спеціаліста соціальної роботи до постійних пошуків оптимальних рекомендацій клієнту, врахування мінливих обставин, мобілізації творчих професійних здібностей, дотримання норм і правил спілкування, поваги і чуйності до людини, залучення її до розв'язання існуючих проблем, тактовності впливу силою свого розуму, знань, моральності, досвіду. Принципове значення має, порад з гуманізмом і демократизмом тісний зв'язок соціальної роботи з конкретними умовами життєдіяльності людей. Він забезпечує єдність теорії і практики, реалістичність і дієвість застосовуваних форм і методів соціальної підтримки населення, захисту його прав та інтересів. Життя настільки багате й різноманітне, що теорія не може передбачити поради на всі випадки. Умови і обставини життєдіяльності людей змінюються. Та саме населення і конкретна особа весь час перебувають у русі, їх потреби й інтереси оновлюються, збагачуються. Міняються також можливості їх задоволення. Це визначає постійну новизну і специфічність соціальних проблем, з якими мають справу соціальні працівники. Тому і він весь час має аналізувати й оцінювати конкретну ситуацію, здійснювати соціальну діагностику життєвих обставин клієнта. Цей принцип зобов'язує виявляти ті особливості соціальної ситуації, які можуть мати безпосереднє значення для досягнення мети соціальної роботи. Він не сумісний з абстрактним теоретизуванням, шаблоном, інерцією, формалізмом, поверховістю.

Одним із основних принципів соціальної роботи є її законність. Він передбачає суворе виконання законів і побудованих на них правових актів усіма державними органами, посадовими особами, громадськими організаціями і громадянами. Нормативно-правові акти є формою, в якій виражається політика держави, в т.ч. соціальна. Право покликане служити її здійсненню, та цю роль воно може виконувати лише за умови дотримання усіх його норм. Поза законністю право або марне, або шкідливе. Тому і соціальна робота повинна ґрунтуватися на цьому принципі.

Успіх

соціального захисту населення багато в чому визначається дотриманням у соціальній роботі організаційних принципів. Серед цієї групи виділяють соціально-технологічну компетентність органів і працівників соціальних служб, єдність їх повноважень і відповідальності, стимулювання, контроль і перевірку виконання та ін. Професійна компетентність - це глибока обізнаність соціального працівника з умовами й технологією розв'язання виникаючих проблем вміння грамотно діяти. Цей принцип на практиці означає систематичне навчання і перепідготовку кадрів, чітку постановку інформації, аналітичну і прогностичну діяльність у всіх ланках управління, глибоке і всебічне знання об'єктів соціальної роботи. Їх типологію і особливості, діловитість, організованість, предметність в стосунках з клієнтами.

Наступний організаційний принцип соціальної роботи — єдність повноважень і відповідальності, прав і обов'язків й кадрів. Як показує досвід, чітке функціонування соціальних служб і органів управління досягається на таких основних засадах:

- глибоке усвідомлення кожним спеціалістом соціальної роботи своїх завдань, функцій, а також відповідних прав самостійно приймати необхідні рішення;

- чітке визначення повноважень і відповідальності кожного підрозділу органів соціального захисту у відносинах “по вертикалі”;

- встановлення раціональних зв'язків та інформаційних потоків між підрозділами і службами соціального захисту населення.

Як показує життя, великі повноваження при малій відповідальності кадрів створюють сприятливий ґрунт для адміністрування, суб'єктивізму, непродуманих рішень, свавілля. Водночас велика відповідальність працівників при малих повноваженнях обмежує можливості діяти оперативно, сковує ініціативу, породжує знеосібку, безвідповідальність. Тому потрібне встановлення чіткої і співрозмірної з наданими повноваженнями відповідальності кожної ланки і спеціаліста соціальних служб, безумовне виконання покладених на них функціональних обов'язків.

З розглянутим тісно пов'язаний такий важливий організаційний принцип соціальної роботи, як контроль! перевірка виконання, їх суть полягає в тому, щоб забезпечити реалізацію гарантованих державою

заходів по соціальному захисту різних груп населення. Здійснення цього принципу вимагає поєднання адміністративного і громадського контролю, його регулярності об'єктивності, всебічного аналізу і формулювання практичних рекомендацій по усуненню недоліків, сприяння зміцненню законності й правопорядку, вимогливості і поваги до соціальних працівників.

Активність особи визначається інтересами і потребами, від їх задоволення значно залежить розв'язання завдань соціального захисту населення. Тому одним із важливих організаційних принципів соціальної роботи виступає її стимулювання. Його суть - спонукання людини до усвідомленого, заінтересованого прояву активності в реалізації власної енергії, здібностей, морального і вольового потенціалу для досягнення певної мети. При цьому слід мати на увазі, що джерелом спонукальної сили у будь-якій діяльності служать не інтереси і потреби людини самі по собі, а ступінь їх задоволення. З його підвищенням вони ускладнюються, зростають.

Принцип стимулювання в соціальній роботі передбачає єдність і застосування ідейно-моральних та матеріальних його форм; відповідність засобів і способів та індивідуальних, професійних, освітньо-культурних, психологічних особливостей клієнта; об'єктивність і гласність оцінки ставлення людини до справи, до соціальних цінностей її життєдіяльності,

Технологічно-педагогічні принципи соціальної роботи виражають по суті вимоги до її форм та методів, способу впливів на клієнтів. Серед них основні - комплексний і диференційований підхід, цілеспрямованість, опора на творчий потенціал людини та ін. Розглянемо деякі з них. Комплексність в соціальній роботі забезпечує її цілісність, всебічність і водночас перешкоджає обмеженості, вузькості в розв'язанні соціальних проблем. Цей принцип передбачає врахування внутрішніх і зовнішніх умов, факторів, станів, їх зв'язків і взаємовпливів. Він виступає як необхідна умова наукового аналізу, соціальної діагностики і організаційно-практичної діяльності по розв'язанню тих чи інших проблем. Втілення цього принципу зумовлює:

- вивчення і врахування інтересів, потреб, настроїв людей, передбачення характеру впливу на їхню поведінку і самопочуття еко-

номічних, політичних, соціальних, психологічних, побутових факторів;

- вміння бачити в людях не абстрактні істоти, які пасивно сприймають соціального працівника, а реальні особистості, потреби і бажання котрих опосередковуються їх професійною належністю, соціальним статусом, матеріально-побутовими умовами, життєвим досвідом, і відповідно враховувати їх у практиці роботи з клієнтами;

- послідовне й раціональне застосування усіх наявних засобів та методів впливу на клієнта з метою активізації його фізичних і духовних ресурсів;

- здійснення контролю за ходом реалізації завдань і настанов соціальної роботи, її аналіз, оцінку дієвості і своєчасне коригування змісту та форм.

Своєрідним розвитком цього принципу є диференційований підхід до людей. Він зумовлений необхідністю формувати у представників різних соціальних верств, груп, професій, віку специфічних поглядів і ставлення до матеріальних і духовних цінностей, оточуючої дійсності, без врахування яких неможливо цілеспрямовано впливати на свідомість, почуття, волю, вчинки людей. Разом з тим сприймання особою будь-якої інформації - складний і суперечливий процес. В ході його зовнішній вплив перетворюється у внутрішній психічний стан. Він залежить не лише від поглядів, інтересів, життєвого досвіду та інших особливостей людини, але й від пануючих у соціальній групі чи іншій спільності соціально-психологічної атмосфери, відносин, культури, які вносять свої корективи у сприймання соціального працівника. Саме тому так потрібне максимальне і конкретне врахування специфіки інтересів, прихильностей, уподобань, звичок особи в соціальній роботі Тут вкрай доречні поради вихователям видатного педагога К.Д. Ушинського. Він писав: "Вихователь повинен прагнути пізнати людину, якою вона є в дійсності, з усіма її буденними, дрібними нуждами і з усіма її великими духовними вимогами. Вихователь повинен знати людину в родині, у суспільстві, серед народу, серед людства і наодинці з своєю совістю" (*див.*: К.Д. Ушинский, Собр. соч., т. 8, с. 35).

До групи психолого-педагогічних відносять також принцип цілеспрямованості в соціальній роботі. Мета впливу на клієнта, який

постійно перебуває у центрі уваги соціального працівника, визначає спосіб його дій, зумовлює зміст і форми соціальної роботи. Досягання цільових установок є мірилом ефективності зусиль, що їх докладають соціальний працівник і клієнт. Цей принцип стосується усіх рівнів та ланок соціальної роботи, виконує у ній системотворчу функцію, об'єднуючи всі інші в одне ціле, надаючи їй наукового характеру і дієвості.

Постійне нагромадження знань і досвіду, освоєння оточуючої дійсності збагачують способи, методи проникнення людини у різні сфери суспільного життя. Під методом в науці розуміють спосіб раціонального дослідження і перетворення дійсності та найкоротшого шляху досягнення мети. Існують різні класифікації методів залежно від ознак, що покладені в її основу: ступінь загальності, поширеність, зміст і характер діяльності та ін. За першою ознакою виділяють всезагальні (філософські), загальнонаукові і спеціальні методи. Всезагальний (філософський) метод становить єдність методологічної і світоглядної позиції суб'єкта у різних видах діяльності. Іншими словами, він вбирає у себе багатство загальнонаукових і конкретних методів подібно до того, як загальне вбирає у себе посутні елементи особливого і одиничного.

Ви будете вивчати їх у відповідних фундаментальних та прикладних науках. Тут лише коротко торкнемося їх суті. Аналіз - це дослідження чогось, що ґрунтується на розкладанні (подумки) предмета, явища на складові частини, визначенні елементів цілого, розгляді їх властивостей. Процедурою зворотнього характеру є синтез. Це такий метод, коли знання про предмет отримується шляхом поєднання його елементів і вивченням їх зв'язку. Тому в практичній пізнавальній діяльності поєднуються аналіз і синтез. Індукція - логічне розмірковування, що рухається від тверджень емпіричного, конкретного, вузького до більш широкого характеру. Дедукція (виведення) - таке розмірковування, що дозволяє за певними правилами логіки робити висновки з деяких тверджень та їх комбінацій. Вони не можуть бути більш загальними, ніж посилення (аксіоми" постулати, принципи), які ведуть до них. Виходячи з деякої системи їх подібності, можна передбачити наслідки, що з них випливають. Спостереження - навмисне і цілеспрямоване сприймання дійсності. Воно буває простим (зви-

чайним) і складним, включеним (співучасним, безпосереднім). Експеримент (проба, досвід) дозволяє в контрольованих і керованих умовах досліджувати конкретні явища дійсності, виконує функцію критерії істинності наукового пізнання в цілому. Аналогія містить в своїй основі подібність предметів (явищ, процесів і т.д.) у якихось властивостях. Моделювання - також метод дослідження, що ґрунтується на побудові та вивченні зразків реально існуючих предметів, явищ та конструйованих об'єктів для визначення або поліпшення характеристик, вдосконалення, управління ними і т.п. Тісно пов'язане з експериментом, воно передбачає використання процедур абстрагування й ідеалізації, разом з іншими методами глибоко проникає в теоретичне мислення і практичну діяльність.

Загальнонаукові методи застосовуються у різних галузях знань та соціальної практики. На відміну від перших вони визначають не всезагальний шлях, спосіб пізнання природи, а лише деякі її аспекти.

Часткові, спеціальні методи - це специфічні способи пізнання і перетворення окремих сфер реального світу, що притаманні тій чи іншій конкретній системі знань (політології, соціології, педагогіці, правознавству і т.д.). Міждисциплінарний, інтегративний характер теорії і практики соціальної роботи розширює арсенал її методів, категорій за рахунок загальнонаукових і спеціальних, про що йшлося у 2 темі. В основу класифікації методів соціальної роботи доцільно викласти мотиваційну характеристику способів впливу на стан і поведінку особи чи спільності людей. При цьому зазначимо, що для досягнення цілей у цій роботі можливе й необхідне використання різних за своєю спрямованістю, мотивами способів впливу соціального працівника на клієнта. Об'єднаємо їх у три основні групи: соціально-економічні, організаційно-розпорядчі та психолого-педагогічні методи. В чому їх суть?

Соціально-економічні методи - де ті способи, з допомогою яких спеціалісти впливають на матеріальні, національні, сімейні та інші інтереси й потреби клієнтів. Провідну роль при цьому відіграють матеріальне мотивування і підтримка життєдіяльності окремих людей і соціальних груп, що відчують у ній потребу. Ці методи застосовуються через надання натуральної і фінансової допомоги, встановлення пілґ, одноразових субсидій і компенсацій, патронаж,

побутове обслуговування, моральне заохочення і санкції та іншими формами. Організаційно-розпорядчі методи спрямовані переважно на такі мотиви поведінки людей, як усвідомлена необхідність громадської і трудової дисципліни, почуття обов'язку, відповідальності, вимог культури, правил співжиття. Це методи прямої дії, оскільки спираються насамперед на регламентуючі, нормативно-правові акти. Вони встановлюють також рамки підпорядкованості і взаємодії різних соціальних служб та органів управління, регулюють між ними відносини субординації і координування. Серед цих методів можна виділити дві підгрупи, що мають певні відмінності. Організаційні методи стосуються прав, повноважень, обов'язків, відповідальності різних ланок в органах управління соціальними службами, надають їм функціональної визначеності, забезпечують таким чином "випереджаючий" вплив на розв'язання завдань соціальних служб, регульованих відповідними положеннями й інструкціями. Розпорядчі ж методи дозволяють здійснювати поточні уточнення завдань, перерозподіл сил, своєчасно усувати виявлені недоробки. Тобто вони, будучи органічно пов'язаними з організаційними методами, надають системі управління соціальною роботою оперативність, динамічність, гнучкість.

Організаційно-розпорядчі методи відіграють важливу стабілізуючу роль у соціальних відносинах. Залежно від місця в системі управління, характеру і ступеню впливу основними серед них є такі методи: регламентування, нормування, інструктування. Регламентування - досить жорсткий спосіб організаційного впливу, що полягає у розробці та введенні в дію організаційних положень, обов'язкових для виконання. Такими є типові положення, штатний розклад, посадові інструкції, накази та ін. Використовується цей метод органами управління соціальними службами. Нормування - вільніший спосіб організаційного впливу. Його суть полягає у встановленні нормативів з верхньою і нижньою межею, які служать орієнтиром в діяльності соціального працівника. Це, зокрема, нормативи чисельності клієнтів, часу їх обслуговування, витрат тощо. На практиці важливо правильно визначати місце, види, обсяги, форми застосування цього методу. Інструктування - найбільш м'який спосіб організаційного впливу. Воно містить роз'яснення ситуації, завдань,

можливих труднощів і наслідків неправомірних чи зумисних дій клієнта, застереження від ймовірних помилок, поради щодо характеру дій, найдоцільніших кроків у складних ситуаціях тощо. Інструктування має частіше форму консультаційної, інформативної, методичної допомоги клієнту, спрямованої на захист його громадянських прав і свобод. До організаційно-розпорядчих методів соціальної роботи відносять також добір і розстановку кадрів, критику і самокритику, заохочення і стягнення, контроль і перевірку виконання та ін.

В практиці соціальної роботи широко застосовуються психолого-педагогічні методи, які на відміну від розглянутих відзначаються побічною дією і впливом на клієнта через механізм соціально-психологічного і педагогічного регулювання його соціального самопочуття та поведінки. Як відомо, спрямованість вчинків зумовлюють, крім неї особисто, соціально-психологічні явища: громадська і групова думка, настрої, смаки, захоплення, люди і т.д. Виникаючи як продукт спілкування, вони набувають відносної самостійності і служать для людей орієнтиром, зразком для наслідування, формою контролю тощо. Так з'являється своєрідний, складний механізм соціальної саморегуляції. Як показують соціологічні дослідження, у 55-60% випадків люди діяли не так, як вони бажали б, а як прийнято в їхній групі, колективі чи організації.

Та це не означає повної залежності індивіда від зовнішніх умов. Механізм педагогічного регулювання духовно-морального стану й поведінки особи чи соціальної групи дозволяє цілеспрямовано впливати на свідомість людини з метою формування у неї усталених поглядів, переконань, моральних принципів і норм, вміння правильно діяти у конкретних соціальних умовах та обставинах. Свідомість людини - вищий регулятор її поведінки, адже будь-який імпульс до дії виникає спочатку під впливом внутрішнього стану особи чи зовнішніх факторів, та завжди співвідноситься з її поглядами, ідеалами, принципами, нормами, установками і відповідно ними санкціонується (підтримується) чи заперечується (гальмується).

Головним із психолого-педагогічних методів є переконання. Воно здійснюється у соціальній роботі різними формами. Це, зокрема, роз'яснення, порада, рекомендація, опора на позитивний приклад, зразок активної життєдіяльності. З допомогою переконання

досягається осмислене засвоєння людиною наукових знань, достовірної інформації, правових норм, етичних рекомендацій, естетичних еталонів.

Нерідко виникає розрив між суспільними нормами і груповою свідомістю, психологією та культурою. Соціальне мікросередовище може нав'язувати людині хибні, шкідливі погляди і зразки поведінки, ізолювати (частково або цілком) індивіда від суспільних цінностей та норм. Це служить причиною девіантних форм поведінки. І соціальному працівникові потрібні вміння, здібності впливати не лише на людину, але й на соціально-психологічні явища, що панують в її соціальному мікросередовищі. Для цього використовуються соціологічні дослідження, спостереження, соціально-психологічний діагноз, навіювання, інформування, гуманізація умов праці і побуту, залучення до праці, заохочення самовиховання, стимулювання культурного розвитку, вияву творчих можливостей особи, опора на позитивний приклад ровесників, прогресивні традиції звичаї та інші психолог-педагогічні методи і засоби.

Оскільки на свідомість і поведінку людей впливає багато взаємопов'язаних факторів, потрібне комплексне використання усіх груп методів соціальної роботи. Тим більше, що вони у кожній групі і між ними органічно пов'язані і ефективні лише за одночасного застосування, а не ізолювано. Це підтверджує необхідність комплексного підходу як принципу використання методів соціальної роботи. Існуючі ж між ними відмінності важко вловлювані. Найсуттєвіше те, що принципи соціальної роботи постійні, носять обов'язковий характер. Методи її більш рухливі, можуть варіюватися залежно від зміни соціальних умов при одних і тих же принципах. І принципи, і методи соціальної роботи слід розглядати в тісному зв'язку з її цілями і завданнями. Мета зумовлює сукупність способів її досягнення; принципи дозволяють для цього з багатьох методів обрати найефективніші в даних умовах. Усвідомлення і врахування такого діалектичного взаємозв'язку між ними - методологічна основа соціальної роботи.

Тема 8. ЯКИМ МАЄ БУТИ СОЦІАЛЬНИЙ ПРАЦІВНИК?

- *Соціальний працівник-нова професія в Україні*
- *Професійні вимоги до спеціаліста з соціальної роботи*
- *Особистісні риси соціального працівника*

Як видно навіть із загальної характеристики соціальної роботи, вона є складним процесом, що вимагає міцних знань соціології, психології, педагогіки, медицини, правознавства, економіки, теорії управління та інших галузей, її ефективність значною мірою залежить від самого соціального працівника, його вмінь, досвіду, особистих якостей. Офіційне введення цієї професії в Україні, як і в колишньому СРСР у цілому) відбулося весною 1991 року. Ініціатором його виступив тимчасовий науково-дослідний колектив (ТНДК) “Школа-мікрорайон” у Донбасі. Цей колектив було створено для апробування нових підходів до виховної роботи за місцем проживання. У країні все більшої підтримки набуває концепція соціального виховання — педагогічне орієнтованої і доцільної системи подання допомоги особистості дитини в оптимальній реалізації здібностей і можливостей у суспільстві. Здійснюється вона на всіх етапах, у різних сферах мікросередовища особистості, з повноцінним використанням потенціалу кожного суб’єкта виховного процесу, включаючи й саму дитину.

За умов нашого недавнього минулого система шкільної освіти та виховання була орієнтована на підготовку слухняних виконавців, об’єктів зовнішнього впливу. Нині конче потрібне виховання вільної, творчої та відповідальної особи, здатної витримати конкуренцію, утвердитися і свідомо, активно діяти в динамічному, суперечливому суспільстві. Відоме на Заході під різними назвами (соціальне, громадянське, гігієнічне, моральне та ін.), воно має за мету сприяти власному благополуччю дитини, органічною частиною якого є турбота про благополуччя інших людей. Тобто це альтруїстичне виховання за своїм спрямуванням. Його першочергове завдання - сформувати у дітей сукупність найважливіших бажань, які відповідають тим соціальним цінностям, що мають стати їхніми особистими цінностями (*докл. див.:* Джон Уайт. Цілі соціального виховання особистості // Філософська і соціологічна думка. 1995, № 9-10, с. 181). Необхідність такого вихо-

вання очевидна і в нашій країні. Його дієвим механізмом може стати соціальна робота серед батьків та дітей. Поступово вад нову професію готується законодавча база. У ст. 19 Закону “Про освіту”, наприклад, проголошено необхідність створення в школах України служб соціально-педагогічного патронажу (від фр. *patronage* - заступництво, піклування). Повсюдно організуються центри соціальної служби для молоді, які мають власну нормативну основу. Для них розгортається підготовка фахівців з соціальної педагогіки і роботи. Політичний, економічний і культурний розвиток країни останніх років актуалізував проблеми соціального захисту найрізноманітніших верств населення. Саме життя прогнозує зростання масштабів соціальної роботи, яку здійснюють професіонали та ентузіасти (за кордоном називаються парапрофесіонали, волонтери). Щоб попередити девальвацію нової спеціальності, поставити надійний заслін на шляху до неї людей некомпетентних, а то й випадкових, що мають різного роду протипоказання - особистого, морального, медичного характеру, необхідно формувати систему повноцінної підготовки кадрів нового типу для сфери соціального захисту населення.

Спеціаліст соціальної роботи наділений різноманітними посадовими *обов'язками*. Основні з них такі:

- володіти основами пенсійної справи, соціального захисту сімей з дітьми, інвалідів, одиноких та спілких соціально-незахищених громадян;

- виявляти на підприємствах, в мікрорайонах, селах сім'ї окремих осіб, які потребують соціально-медичну, юридичну, психолого-педагогічну, матеріальну й іншу допомогу, охорону морального, фізичного і психічного здоров'я;

- встановлювати причини виникаючих у них труднощів, конфліктних ситуацій, в т.ч. за місцем роботи, навчання і тд., допомагати їм в розв'язанні існуючих проблем, працевлаштуванні, соціальному захисті;

- сприяти інтеграції діяльності різних державних і громадських організацій та установ по наданню необхідної соціально-економічної допомоги населенню;

- проводити психолого-педагогічні та юридичні консультації з питань *сім'ї і шлюбу*, виховну роботу серед дітей, схильних до правопо-

рушень;

- надавати допомогу в укладанні угод про надомну працю жінкам, що мають неповнолітніх дітей, інвалідам, пенсіонерам;

- виявляти і надавати підтримку дітям та дорослим, яким потрібна епіка і піклування, влаштування в лікувальні й учбово-виховні заклади, матеріальна, соціально-побутова та інша допомога;

- організувати громадський захист неповнолітніх правопорушників при необхідності - брати в ньому особисту участь;

- сприяти створенню і діяльності центрів соціальної служби молоді, допомоги сім'ї (всиновлення, опікунство, піклування), юначих, підліткових, дитячих об'єднань, асоціацій, клубів за інтересами і т.д.;

- допомагати організації і виховній діяльності інтернатів, пансіонатів притулків для інвалідів, людей похилого віку, бездомним та ін.;

- брати участь в роботі по соціальній адаптації і реабілітації осіб, які повернулися з спеціальних навчально-виховних установ і місць позбавлення волі, розв'язанні інших гострих соціальних проблем.

Різноманітні професійні вимоги до спеціаліста з соціальної роботи впливають з таких його головних *функцій*: діагностична, прогностична, правозахисна, організаційна, профілактична, соціально-медична, соціально-педагогічна, технологічна, соціально-побутова і комунікативна. Коротко пояснимо суть кожної. Перша функція соціального працівника полягає у вивченні особливостей сім'ї, групи людей, ступеню й спрямованості впливу на них мікросередовища і постановці відповідного "соціального діагнозу". З його врахуванням прогнозується розвиток подій, процесів, моделі соціальної поведінки. В разі потреби використовуються закони і правові акти з метою надання допомоги і підтримки людям, їхнього захисту. Соціальний працівник сприяє організації соціальних служб на підприємствах і за місцем проживання, залучає до їх роботи громадськість, спрямовує їхню діяльність до надання різних видів допомоги і соціальних послуг населенню. Велику увагу він приділяє попередженню і профілактиці негативних явищ, приводячи в дію різні механізми (юридичні, психологічні, медичні, педагогічні та ін.), організуючи відповідну допомогу особам, що її вкрай потребують.

Безпосередня соціально-медична функція працівника соціальних служб полягає в організації роботи з профілактики здоров'я, засвоєнні навичок першої медичної допомоги підготовці молоді до сімейного життя, в розвитку трудотерапії та ін. Багатопланова його соціально-педагогічна функція: виявляти інтереси й потреби людей у різних видах діяльності (культурно-освітній, спортивно-оздоровчій, науково-технічній) і залучати до роботи з ними відповідні установи, творчі спілки, асоціації та ін. Суть психологічної функції - застосування різних видів консультивання і корекції міжособистих стосунків, сприяння соціальній адаптації індивіда, допомога в соціальній реабілітації всім нужденним. Чільне місце в діяльності соціального працівника займає соціально-побутова функція, що полягає у наданні необхідної допомоги й підтримки різним категоріям населення (інвалідам, перестарілим, новоствореним сім'ям і т.д.) в поліпшенні їх житлових умов, облаштуванні, веденні домашнього господарства тощо. Нарешті, комунікативна функція передбачає встановлення контактів з клієнтами, організацію обміну інформацією, формування єдиної стратегії взаємодії сприймання і розуміння іншої людини.

Вже із стислої характеристики функцій видно, якими різними видами діяльності доводиться займатися соціальному працівникові. При розв'язанні соціальних проблем він має бути і соціологом, і педагогом, і лікарем, і правознавцем. Можна виділити такі три головні підходи, до яких він часто вдається. Виховний - виконання ролі вчителя, консультанта, експерта. Соціальний працівник дає поради, навчає вмінню, моделюванню і демонстрації правильної поведінки, встановлює зворотний зв'язок, застосовує рольові ігри як метод кавчання. Наступний, фасилітативний підхід зводиться до ролі помічника, прихильника або посередника в подоланні апатії чи дезорганізації особи, коли їй це зробити самій важко. Діяльність соціального працівника за такого підходу спрямована на пояснення поведінки, обговорення альтернативних варіантів, з'ясування ситуацій, підбадьорювання і мобілізацію внутрішніх ресурсів клієнта. Адвокативний підхід застосовується тоді, коли треба юридично захистити громадянина чи групу людей (подання об'єктивної інформації, співпраця з адвокатом, допомога клієнтові в усвідомленні прав і обов'язків, добір документально обґрунтованих звинувачень і т.д.).

Соціальний працівник відіграє активну роль в плануванні, узгодженні дій різних систем соціальної допомоги населенню. Він справляє безпосередній вплив на особу чи групу людей. Це не стільки виховний, словесний, як діяльний процес, створення умов для розвитку особи чи системи, просування до наміченої мети з допомогою відповідних засобів і методів. Цей процес - взаємодія (інтерація), тобто вплив на свідомість клієнта соціального працівника та інших факторів, його прихильне і правильне сприймання і відповідне реагування, ставлення до суб'єктів впливу, тобто зворотна дія, координування, коригування взаємних зусиль.

Джерелами впевненості соціального працівника у праві справляти такий вплив є його знання та досвід, поінформованість, узаконені повноваження, статус і репутація, харизматичні дані, особиста привабливість, благородство та інші риси. Вони набуваються у процесі навчання, самовиховання, життєвої практики. Фундаментальне значення мають знання і досвід, на них ґрунтується вміння впливати на інших людей. Багато важать, зокрема, здібності, навички інтерв'ювання, тактовного надання підтримки, встановлення зворотного зв'язку послідовність і наполегливість, терпеливість і витримка, самоконтроль, щира зацікавленість, спрямовані на досягнення перемін у поведінці стосунках між соціальним працівником і клієнтом.

Знання потрібні для забезпечення диференційованого підходу людей, вивчення і розуміння інтересів і потреб особи на різних етапах життєвого шляху, кризових станів, наслідків фізичних і психічних розладів. Знання і досвід важливі для спеціалізації соціального працівника, наприклад, в наданні допомоги бідним і безпритульним, роботі з дітьми без батьків, у профілактиці правопорушень і т.д. Така спеціалізація вимагає знань відповідних теорій і концепцій, опори на емпіричні дослідження, вміння проаналізувати конкретну ситуацію, розробити програму дій, вибрати ефективні методи, врахувати існуючі закони і т.д.

Ці знання, вміння і досвід вкрай важливі в управлінні діяльністю соціальних *служб*, доборі кадрів для них і застосуванні новітніх технологій, про що буде конкретно йти мова у спеціальному розділі курсу.

Особлива сфера діяльності соціального працівника - орієнтація

в проблемах моделювання і прогнозування наступного розвитку і функціонування соціальних систем: сім'ї, груп, спільностей. Тут потрібні знання структур і процесів, що справляють вплив на процедуру прийняття рішень, використання владних повноважень, акомунікативні функції, рольові позиції, їх можна буде здобути у відповідних навчальних курсах (з соціології, соціального управління), а також під час практики, передусім виробничої.

І, звичайно, фахівець високої кваліфікації повинен володіти знаннями джерел і систем забезпечення соціальними послугами за місцем проживання людей (лікарень, шкіл, державних органів, приватних підприємств), знати умови, напрями, специфіку діяльності цих систем способи виходу на них, думку і ставлення до них клієнтів, їхні можливості, регламентуючі засади і т.д., щоб вільно орієнтуватися і компетентно з ними співпрацювати.

Що таке узаконенні повноваження соціального працівника? Це його призначення на посаду, певні права, обов'язки, а також авторитет, особлива повага до нього з боку клієнтів. Статус є відображенням того становища, яке він займає в суспільстві. Репутація ж складається у процесі взаємодії з оточуючим середовищем. Із соціальним працівником спілкується багато різних людей - колег, клієнтів керівників. Про нього судять за рівнем знань, компетентністю, досвідом, доброзичливістю, чуйністю, чесністю, комунікабельністю, обов'язковістю і багатьма іншими рисами. Якщо статус великою мірою залежить від політики держави, правового становища, то репутацію створює собі кожен сам особистими якостями і ставленням до справи.

Деякі соціальні працівники привабливі для оточуючих завдяки власній лагідності, чарівності, щедрості і навіть харизматичних особливостей (вмінням полонити, захоплювати своєю одержимістю, ентузіазмом і вірою). Такі фахівці привертають до себе людей, надіають їх, настроюють на активну взаємодію. І хоча особиста привабливість не залежить від службового становища, вона підсилює потенційні можливості позитивного впливу на клієнтів. Харизматичні ж риси як вияв рідкої обдарованості людини талантами від природи розвиваються інтенсивною працею, сприяють висуненню працівника на вищі позиції в сфері соціальної роботи.

Сприймання людьми навколишнього світу, а також їх поведінка

певною мірою залежать від рівня інформованості. Мова йде про широкий кругозір соціального працівника, який не обмежується суто професійними обов'язками. Обізнаність в багатьох сферах суспільного життя сприяє приверненню й довіри до нього з боку клієнтів, підкріплення у них впевненості в тому, що вони отримають всебічну допомогу й підтримку. Стажування викладачів УЖДУ у вузах Бельгії та Шотландії навесні 1996 року, ділове спілкування під час візитів зарубіжних колег на Закарпаття для розгортання підготовки фахівців соціальної роботи наочно переконало нас в тому, наскільки вони ерудовані, співучасливі, захоплені своєю нелегкою діяльністю, яка приносить суспільству велику користь, а її подвижникам - задоволення й радість.

Таким чином, *соціальний працівник повинен:*

- мати добру професійну підготовку, знання з різних галузей правознавства, соціології, психології, педагогіки, фізіології, демографії і статистики, інформатики, економіки і управління;

- володіти високою загальною культурою, розумітися в літературі, музиці, живопису та інших видах мистецтва;

- бути добре поінформованим про сучасні політичні, економічні, соціальні процеси в суспільстві, мати широку обізнаність про різні соціальні групи населення;

- вміти передбачати наслідки своїх дій, не йти сліпо за клієнтом, а проводити в життя свою продуману й послідовну лінію;

- володіти певною соціальною пристосованістю, враховувати різноманітність контингенту, що потребує допомоги, вміло контактувати і привертати до себе "важких" підлітків, сиріт, інвалідів, безробітних, одиноких, людей похилого віку, перебуваючих на реабілітації і т.д.;

- мати професійний такт, бути відкритим і співучасливим до чужих труднощів, викликати симпатії і довіру в оточуючих, дотримуватися професійної таємниці, делікатності в усіх питаннях, що зачіпають; інтимні сторони життя людини;

- виховувати в собі емоційну усталеність, бути готовим до психічних перевантажень, уникати однобічності, невротичних відхилень у власних оцінках та вчинках, незважаючи на можливі невдачі (недовіру, образу, відмови тощо), сумлінно виконувати свій

обов'язок, зберігати витримку, залишатися доброзичливим і чуйним до клієнта;

- вміти приймати рішення в несподіваних, навіть екстремальних, ситуаціях, чітко формулювати свої думки, грамотно і дохідливо їх викладати, критично оцінювати свою діяльність, уникати зверхності, зарозумілості;

- ділитися своїми знаннями, досвідом з колегами, молодими соціальними працівниками, популяризувати свою професію, підтримувати високі стандарти своєї поведінки.

Цей перелік вимог, звичайно, далеко не повний. Вони конкретніше викладені в професіограмі, посадових інструкціях та інших документах, що регулюють виконання службових обов'язків. Підкреслимо, нарешті, такі далеко не банальні істини, як відданість своїй справі, чесність, правдивість, загострене сприймання людського горя, жертвовність, благородство. Соціальний працівник повинен чітко відрізняти заяви і дії, зроблені ним як приватною особою, так і представником соціальної роботи як професії.

Сукупність особистісних якостей втілюється у стилі поведінки соціального працівника і системі стосунків, які він формує. Деякі з них вільно почуваються в конфліктних ситуаціях, інші віддають перевагу співробітництву і взаємодопомозі колег. Одні вміють спілкуватися з балакучими клієнтами, другі швидше “знаходять мову” із небагатослівними й мовчазними. Одні більш чутливі до дітей, інші - до людей похилого віку. Деякі витримують і агресивне ставлення, а дехто сприймає боляче найменшу недовіру до себе. Подібні приклади можна довго продовжувати. Та вони лише підтверджують одне: велику роль індивідуальних якостей соціального працівника у його професійній діяльності. Серед них виділимо насамперед такі: гуманістична спрямованість, особиста і соціальна відповідальність, загострене відчуття добра і справедливості, власна гідність і повага гідності іншої людини, терпеливість, ввічливість, порядність, емпатичність, готовність зрозуміти клієнта і прийти йому на допомогу, стриманість, адекватність самооцінки, щирість, щедрість, соціальна адаптованість. Ці та інші риси можна поділити на три групи:

- а) психологічні характеристики, що є складовою частиною придатності до соціальної роботи;

б) психолого-педагогічні якості, орієнтовані на вдосконалення соціального працівника як особистості;

в) методичні навички зусилля, спрямовані на створення особистого іміджу (привабливості).

До першої групи якостей включаються вимоги, що висуваються у професійній діяльності і психічних процесах. Це сприймання пам'яті, увага, мислення, психічні стани (втомлюваність, апатія, стреси, тривожність, депресії), увага як стан свідомості, емоційні характеристики (стриманість, індіферентність) і вольові (наполегливість, послідовність, імпульсивність). Деякі з цих вимог є безумовними. Вони входять до структури задатків. Інші на перший погляд відіграють другорядну роль. За їхньої нерозвиненості або відсутності негативні наслідки проявляються не одразу в професійній діяльності, але за несприятливих умов вони практично неминучі (в складних ситуаціях, коли потрібна мобілізація всіх внутрішніх ресурсів, при розв'язанні складних, нестандартних завдань і т.д.).

У практичній роботі з людьми психологічні вимоги ґрунтуються на зібраності, уважності, розумінні іншого, терпінні, самоволодінні та ін. При виборі професії, оцінці кадрів доцільно орієнтуватися не на окремі властивості психіки, а на характеристику особистості як цілісного утворення, на її системну якість, соціальну спрямованість. У формуванні такого етану суттєву роль відіграють як природні дані, так і бажання вчитися, установки, ціннісні орієнтації, вольові зусилля людини, яка обрала професію соціального працівника.

До другої групи якостей відносяться самоконтроль, самокритичність, самооцінка своїх вчинків, фізична тренуваність, самонавіюваність, вміння керувати своїми емоціями. Вони також доступні завдяки самовихованню.

У третю групу якостей включають комунікативність, емпатичність (вловлювання настроїв людей, з'ясування їх установок, очікувань, співпереживання їхнім нуждам), візуальність (зовнішня привабливість особи), красномовність та ін. їх також можна розвинути власними зусиллями - з допомогою фахових видань, методичної літератури, тренувань та іншими способами.

Принципове значення при цьому має професійне самовизначення. У зарубіжній і вітчизняній психології є багато

“конструкцій”, покликаних допомогти людині правильно обрати професію (теорії Т. Парсонса, Д. Сьюпера, СЛ. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, Б.Ф. Ломова та ін.).

Синтезуючи їх, можна сказати, що процес професійного самовизнання - не короткочасний, а тривалий, він відбувається під впливом багатьох факторів (об’єктивних і суб’єктивних), індивідуально своєрідний і неповторний. Провідну роль у цьому процесі відіграють інтереси і зусилля особи. Він проходить декілька етапів (пошуку, зростання, зміцнення, стабілізації, спаду), має якісні характеристики (зміст, широта, глибина, усталеність). В реалізації професійних планів чимале залежить від здібностей. Вони мають індивідуальну міру вияву (успішність, якісна своєрідність виконання діяльності, ступінь реалізації наміченого). При самовизначенні особи до вибору професії одне з головних завдань - оцінка загальних здібностей і прогнозування їх розвитку, визначення сформованості інтересу, бажання і готовності реалізувати життєві плани.

Отже, соціальна робота вимагає усвідомленого вибору, ґрунтовної підготовки і постійного вдосконалення спеціалістів у цій галузі. Професія ця не лише суспільно вагома, високо гуманна, але й цікава. Обравши її за покликом душі, людина зможе сповна розвинути й реалізувати свій творчий потенціал, буде постійно збагачуватися духовно, відчувати радість пізнання, спілкування, пошуків, самоутверджу-вати себе і допомагати гідно жити співвітчизникам.

ПІСЛЯМОВА

В Україні з ряду об'єктивних причин склалася гостра потреба в розширенні масштабів і збагаченні форм соціальної роботи. Досвід західних країн показує, що вона не зменшується і в суспільствах з ринковою економікою, розвиненою демократією, усталеною соціальною структурою (ратифікованих) і політичною стабільністю. Це актуалізує формування системи повноцінної підготовки кадрів для соціальних служб, її належного правового, науково-методичного, організаційного і матеріально-технічного забезпечення. Ці передумови поступово, в міру можливостей, реалізуються. Здійснюється ліцензування і акредитація навчальних закладів, в Школі соціальної роботи Національного Університету “Києво-Могилянська академія” налагоджено для них підготовку магістрів, видання учбової літератури. В ряді вузів, в тому числі Ужгородському державному університеті, розпочато підготовку фахівців вищої кваліфікації (спеціалістів, бакалаврів). На порядок денний висувається питання якісної перепідготовки непрофесіоналів (волонтерів) у галузі соціальної роботи, утворення системи соціального виховання, розширення мережі необхідних соціальних служб, науково-методичних і дослідницьких центрів, випуску необхідної літератури і періодичних видань, формування зрілої громадської думки, адекватної новим суспільним реаліям політики і управління соціальною сферою. У цій справі все очевидніша необхідність вивчення, осмислення і творчого використання вітчизняного досвіду, встановлення і розвитку зацікавлених і взаємовигідних контактів із зарубіжними колегами. В цьому переко-нує, зокрема, плідність зв'язків УЖДУ з викладачами бельгійських (м. Брюсель і Намюр) та шотландського (м. Данді) вузів, що набули досвіду підготовки фахівців з соціального розвитку і за програмою “Темпус-Тасіс” в 1995-1996 рр. надали нам допомогу в запровадженні цієї нової для нас спеціальності. Неодноразові приїзди в Ужгород Да-вида Андерсена, Марії Доорен, Вероніки Жерар, СержаПолета, Анни-Марі Роберт та інших зарубіжних колег, кількамісячне стажування у них викладачів нашого університету засвідчили їхнє щире прагнення допомогти нам якісно налагодити справу, поділитися знаннями,

досвідом, літературою, технічними засобами. А головне - ми наочно побачили, якими мають бути соціальні служби, їх працівники, стиль роботи, статус в суспільстві. Концепція соціальної роботи в Україні, на думку її провідних спеціалістів - ініціаторів створення і запровадження, має включати такі основні положення:

- утвердження примату особистості, сім'ї по відношенню до суспільства, держави;

- структурування соціальної служби за інституційним і територіальним принципами;

- перенесення акцентів у соціальній роботі від боротьби із наслідками на викорінення причин, що породжують проблеми, відхилення, негативні явища;

- домінуюча роль психолого-педагогічних і медичних аспектів у цій роботі, що передбачають формування фізично і морально здорових відносин у соціумі й забезпечують превентивну профілактику, послаблення соціальної і міжнаціональної напруженості;

- побудова системи соціальної допомоги на принципах суб'єктної позиції самих клієнтів, взаємодопомоги і взаємної турботи, милосердя;

- залучення дітей з раннього дитинства у соціальну турботу про оточуючих, що розглядається як професійна підготовка майбутніх соціальних педагогів і працівників.

“Права людини і особистості у правовій державі мають бути захищені (і захищаються) не деклараціями, а насамперед системою соціальної допомоги і соціального захисту з боку держави”, - справедливо вважає голова правління Української асоціації соціальних педагогів і спеціалістів з соціальної роботи (*див.*: Віче, 1993, № 3, с. 154).

Складовою частиною загальноукраїнської програми є розробка та здійснення комплексу заходів по соціальному захисту населення в Закарпатській області. В її реалізації можуть взяти посильну участь випускники УжДУ.

За всіх труднощів перехідного етапу розвитку нашого суспільства кожному з нас важливо бути оптимістом, тим більше студентам, у яких все попереду. Ваше майбутнє - це насамперед праця за обраною професією, заняття улюбленою справою. Як же не потрудитися заради цього? Працюйте з перших днів навчання посилено, самовіддано, цілеспрямовано. Цю прописну істину доводиться нагадувати тому,

що дехто, вступивши до університету, вважає, що майбутнє “вже в руках”, воно прийде саме по собі. Треба, мовляв, лише дочекатися, коли якось пройдуть роки навчання, диплом опиниться в руках, а там якось буде. Так частково було донедавна. Сьогодні ситуація принципово інша:

запроваджується платне навчання, додаткова оплата за перескладання іспитів і заліків, посилюються інші вимоги до невстигаючих, а вірніше - до не працюючих як слід, аж до виключення з вузу. Та й навіть провчившись п'ять років, отримавши диплом, не одразу станеш справжнім спеціалістом з соціальної роботи - цьому треба вчитися постійно, у напруженій боротьбі. Треба боротися з потоками нової інформації, із втомою і лінощами, зі спокусами і бажаннями, звичками і консерватизмом. Вони іноді дуже далекі від університетських справ, заважають працювати і жити, спричиняють нові, зайві і виснажливі труднощі.

Та у студентів є спільники в боротьбі з ними. Це, звичайно, родичі і друзі. Потім викладачі, інші працівники університету, базових організацій для практики, всі, хто забезпечує навчально-виховний процес. Серед ваших порадників і спільників не останнє місце займає курс “Вступ до спеціальності”. У ньому стисло розкрито сутність і призначення професії соціального працівника, дані рекомендації щодо раціональної організації самостійної роботи, засвоєння учбового матеріалу, морально-психологічної підготовки до майбутньої діяльності.

В університеті все підпорядковане головному завданню: підготовці висококваліфікованих спеціалістів. Що таке соціальний працівник? Існує багато складних визначень цього поняття. Та простіше кажучи, це професія людей, які присвятили себе справі допомоги іншим. Одна з основоположниць соціальної роботи в США Мері Рігмонд писала в 1922 р.: “Здібність співчувати людям і доброта відчиняють багато дверей і усувають багато перешкод. Та якщо до співчуття і доброти нам вдається додати знання основ людського мислення і розуміння соціальних процесів..., наші можливості, породжені любов'ю до ближнього, значно збільшуються” (див.: С.И. Чорбинский. Социальная ра-бота й социальне программы в США, с. 99). Документи НАСП цієї країни підкреслюють такі основні якості професіоналів соціальної роботи: незалежність прийняття рішень,

почуття відповідальності, відданість справі, погляд на цю роботу як на покликання, компетентність і самовіддача (вказ. праця, с. 99-100). Єдині офіційно встановлені програми підготовки соціальних працівників різних профілів дають можливість поєднати благородне поривання допомогти нужденним із знаннями та навичками” необхідними для втілення цього благородного прагнення у життя.

Таким чином, соціальний працівник - це спеціаліст в особливій, специфічній сфері діяльності. Об'єктом застосування його трудових зусиль є складний організм людини, а наслідком-благополуччя, самопочуття, соціальне здоров'я індивіда, груп людей, суспільства в цілому. Поряд з нормальним фізичним станом воно - величезний, неперехідний здобуток, найбільша громадська і державна цінність. Це підкреслює і підносить значення соціальної науки, політики й практики. А безпосередніми їх носіями є соціальні працівники - основна ланка кадрового корпусу соціальних служб.

Ставлення до соціальної сфери і її працівників у різний час в нашій країні було неоднаковим. В період суспільних потрясінь і подолання наслідків природних та соціальних лих їхня праця високо поціновувалася. Та труднощі долалися - і ставлення до неї змінювалося. В роки відносного благополуччя здійснювався залишковий принцип фінансування соціальної сфери з його моральними, культурними, психологічними, політичними, екологічними наслідками. Нині, на рубежі віків і тисячоліть, перед лицем глобальних проблем, все глибше усвідомлення державними органами, політичними колами, громадськістю важливості оптимізації різноманітних аспектів соціального розвитку. Та можливості для нього недостатні скрізь, а в Україні - особливо. Однак об'єктивні потреби виживання, прогресивного розвитку людства врешті-решт візьмуть верх. Соціальні проблеми мають неухильно розв'язуватися й нашою країною. І відчутну роль в цьому має відіграти нова соціальна політика й система підтримки вразливих верств населення.

У їх реалізації провідного значення все більше набуватиме соціальне страхування. Це передбачено Концепцією соціального забезпечення населення, схваленою Верховною Радою України 21 грудня 1993 року, і впливає з багатолітнього досвіду розвинених країн Заходу, де склалася багатуокладна економіка і переважають

ринкові відносини. Підготовлений у відповідності з новою Конституцією законопроект “Основи законодавства України про соціальне страхування” після його прийняття парламентом започаткує далекосяжні перетворення у всій системі соціального захисту населення. Згідно з ним урядом будуть розроблені законодавчі акти з пенсійного страхування громадян, страхування на випадок безробіття, від нещасного випадку на виробництві, у зв’язку з хворобою (медичне страхування) тощо.

Передбачається створити трьохрівневу систему соціального страхування. І надалі діятиме державне страхування для деяких категорій працівників та їх сімей (військовослужбовці, працівники правоохоронних органів державної влади та ін.). За окремими законами намічається страхування громадян в асоційованих, приватних та інших страхових організаціях за персональними угодами. Таким чином, громадяни матимуть можливість одержати додаткові види послуг чи матеріального забезпечення при настанні страхового випадку, з інших причин, передбачених угодою. Добровільне страхування відбуватиметься в основному щодо працівників вільних професій. Його умови для цих громадян будуть передбачені окремими законами з соціального страхування. Кожен його напрям будуватиме свою діяльність за рахунок внесків, які будуть оплачуватися найманим працівником і працедавцями (окрім страхування від нещасних випадків на виробництві, що повністю фінансується за рахунок працедавців).

Враховуючи досвід європейських країн з високим рівнем соціальних гарантій, в Україні передбачено також створити розгалужену систему із декількох самостійних структур, кожна із яких покликана найкраще задовільняти специфічні потреби окремих груп населення у соціальному захисті. Вони відповідно до світового досвіду та міжнародно-правових норм мають бути структурами цивільно-правового характеру, ґрунтуватися на засадах самоврядування і самофінансування. Держава здійснюватиме лише загальний юридичний нагляд у цій справі.

Як і за рубежем, основою соціального захисту в нас буде система пенсійного страхування. Та ним не обмежуватиметься справа. Навколо нього і разом з ним широкого розвитку мають набути різні форми

медичного страхування, страхування на випадок безробіття, від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання. Збережуться державні програми забезпечення окремих категорій громадян (державних службовців, працівників правоохоронних органів, учасників воєн, потерпілих від екологічних катастроф та ін.). Дальший розвиток дістане система соціальної підтримки непрацездатних і малозабезпечених громадян. Розширяться джерела фінансування, форми соціального захисту, розміри виплат і допомоги. У їх формуванні зросте роль громадян та працедавців, долатиметься зрівнялівка при розподілі. Держава забезпечуватиме мінімальний рівень соціального захисту, кожен завчасно буде дбати про свою старість.

Передбачається здійснити інші заходи для підтримання нормальних умов життя людей. Успіх намічених змін залежатиме від кваліфікації працівників, зайнятих соціальним обслуговуванням і захистом, що передбачає відповідну підготовку кадрів; вона стає завданням першочергової ваги у здійсненні нової соціальної політики країни.

Отже, широке поле діяльності чекає майбутніх соціальних працівників. Це передусім робота в державних соціальних закладах (службах зайнятості, у справах неповнолітніх, інтернатних установах, спеціалізованих школах та ін.). Фахівці цього профілю потрібні в трудових колективах (на підприємствах державної власності, приватних, змішаного типу), у громадських організаціях, благодійних фондах. Бо до них, разом з релігійними об'єднаннями, переходитиме все більше функцій соціального захисту і підтримки різних груп населення. Так, у 1995 р. в Україні було 549 позабюджетних фондів, з них 164 загальнодержавні, а решта - благодійні, їх мережа зростатиме, а відповідно - і потреба в спеціалістах. Добре підготовлені фахівці з соціальної роботи зможуть зайнятися приватною практикою. Декому після здобуття певного досвіду захочеться перейти на педагогічну чи наукову роботу. А комусь довірять працювати в органах державної влади, що здійснюють управління соціальною сферою. Кожен, при бажанні, зможе знайти справу по душі, відповідно до своїх знань, здібностей і нахилів.

Головне для майбутніх спеціалістів з соціальної роботи - мислити системно, діалектично, не втрачати цілого за частковим, бачити за-

вжди клієнта з усіх боків, а не симптоми чи окремі ознаки його занедужання і втрати опори в сім'ї, на роботі, в побуті, у суспільстві. Цього мистецтва треба навчатися з перших студентських днів. Різні предмети, викладачі, форми занять відкривають вам осяжні й конкретні знання. Теоретичні дисципліни допоможуть поєднати частини в ціле, дотримуючись принципу діалектичної єдності в підході до людини і суспільства. Соціальний і науковий прогрес коригуватиме зміст і методику навчання в університеті, формуватиме оптимальну модель спеціаліста вапного профілю, критерії оцінки ваших знань і навичок, найбільш раціональні шляхи і методи їх засвоєння.

Навчальний процес, як ми вже неодноразово підкреслювали, - процес двосторонній. Це не тільки і не стільки діяльність викладача, скільки наполеглива, цілеспрямована праця студента. Кінцева мета, потрібні результати навчання можуть бути досягнуті лише внаслідок засвоєння усього учбового матеріалу. Враховуючи ж глибоку насиченість кожного заняття новою інформацією, принципи інтеграції і комплексності, а також необхідність тісного зв'язку навчання з практикою, цілком очевидно, що студент повинен не лише відвідувати лекції, але й активно працювати на всіх заняттях. Тільки так можна не лише ознайомитися з навчальним матеріалом, переказати його, але й надовго засвоїти його, зуміти практично застосувати набуті знання, тобто сформувати в собі необхідні навички, переконання, вміння. Ось тоді й буде досягнуто мету навчання, що максимально наближує студента до умов майбутньої професійної діяльності.

Основні положення для вашої діяльності, як вказувалося, - систематичність, послідовність, активність, цілеспрямованість. Вони відомі давно, важливі скрізь і завжди, та в наш бурхливий, переломний час і стосовно вашої майбутньої діяльності мають особливе значення. З врахуванням цього розпочинайте оволодіння обраною спеціальністю. Майте також на у вазі таке: як б идобре викладач не пояснював, що і для чого слід вивчати, якщо ви не будете працювати активно, зацікавлено з учбовим матеріалом, - не отримаєте і не засвоїте необхідних знань.

Порівняно з іншими видами фізичної і розумової діяльності навчання має свою специфіку. В чому вона полягає? По-перше, цей пізнавальний процес органічно поєднує два аспекти: освіту (ово-

лодіння новими знаннями, уміннями, навичками) і виховання (одночасний розвиток та формування особистості того, хто вчиться). По-друге, у ході і з допомогою цього процесу студенту дуже важливо засвоїти науковий підхід до оцінки інформації. Що він являє собою? Фундаментальні дисципліни викладаються нині самостійно, незалежно одна від одної. Та все виразніше необхідність інтеграції, комплексності окремих тем, курсів, предметів, зміцнення міждисциплінарних зв'язків. Науковий підхід до оцінки інформації і є свідомим ставленням до усього процесу навчання у вузі, його послідовним розвитком, тобто логічним просуванням від простого до складного, від окремого до цілісного, від конкретного до загального. Непринципова основа для розуміння змісту навчання в умовах нарощування обсягу і складності інформації. Вам треба пам'ятати про нього і пов'язувати знання нинішнього дня з тими, що ви отримаєте в майбутньому, а на наступних курсах - з тим, що вивчалось раніше. У цьому запорука розуміння, а значить і доброго, впевненого-о навчання, яке приносить задоволення і студенту, й викладачу. Це, нарешті, вкрай важливо і тому, що вже сьогодні ви прилучаєтеся до знань, які будуть потрібні при складанні державних іспитів, проходженні переддипломної практики, виконанні дипломної роботи. Тобто на завершальному етапі виявляться необхідними знання не лише соціології і соціальної роботи, але й багатьох інших предметів, тісно з ними пов'язаних.

Що забезпечує розуміння учбового матеріалу? Це, як вказувалося, активно прослухана і занотована лекція; самостійне опрацювання підручника, посібників; виконання практичних завдань; дискусії на семінарських заняттях; доповнююча самостійна робота над окремими питаннями, темами, проблемами, з яких виявляється брак знань і вміння їх аргументовано викласти.

Таким чином, щоб стати добрим фахівцем, слід вчитися не фрагментарно, методом проб і помилок, а шляхом розумного розв'язання завдань, досягненням повного і вільного орієнтування в навчальному матеріалі, що забезпечує потім правильні відповіді та рішення. Такий підхід дозволяє студенту поступово, в процесі проходження курсу вивчити весь предмет, а також оволодіти загальною теорією конкретної учбової дисципліни. Маючи добрі знання з кожної теми, а також

вміючи застосовувати їх для розв'язання різних завдань по курсу в цілому, можна зайнятися науково-пошуковою і дослідницькою роботою для поглибленої розробки окремих тем чи питань, великих проблем. Таку роботу студенти проводять самостійно або в науковому гуртку чи товаристві. Це -прямий шлях в науку. Учбово-дослідницька діяльність стимулює поглиблення і засвоєння знань, розвиває творчі здібності, навички пошуку і аналізу наукового матеріалу, вміння розв'язувати практичні завдання, впевненість у своїх силах та здібностях.

Саме так за роки навчання у вузі студент отримує велику кількість різної інформації. Як же перетворити її у знання? На це запитання відповідають принципи інтеграції, системного підходу до розвитку соціальних процесів, цілісності суспільного організму, його багатофункціональності та ін. Важливу роль відіграють ясність мети, конкретність знань, надійність методів їх використання, об'єктивні критерії перевірки отриманих результатів, їх ефективність, тобто практична значимість.

Як вказувалося, крім знань, потрібно ще набуті і певні особистісні якості, необхідні соціальному працівнику. Вони формуються в ході оволодіння знаннями, виховної роботи, самостійними зусиллями студента. Сумлінне ставлення до справи, відповідальність, чесність, порядність, принциповість, цілеспрямованість - ці якості потрібні усім спеціалістам. Для соціальних працівників вони є суттю спеціальності, запорукою успішного виконання професійних обов'язків, громадського визнання і морального самоутвердження. Вказані якості необхідні для усіх видів соціальної роботи, хоча в деяких сферах якась із них може виділятися виразніше. Соціальний працівник має бути гуманним, поважати людину, яка потребує допомоги, підтримати її професійно і морально, надихнути на подолання труднощів, вселити віру у власні сили й можливість повернення до гідного життя. Переконливі приклади соціальної реабілітації дають фольклор, художня література, сучасна дійсність. Вітчизняна й зарубіжна історія багаті зразками самовідданої, безкорисливої філантропії, милосердя, опікування та інших форм благодійності. Нам є на що орієнтуватися, що запозичувати і примножувати.

Треба з самого початку свого навчання в університеті готувати

себе до зустрічі з майбутніми клієнтами, виховувати у собі ті якості, про які йшла мова. Бо кожна риса характеру, притаманна певній професії, не з'являється сама собою, а формується довго у відповідному середовищі й атмосфері. Вже сьогодні не проходите повз людей, які вибилися з життєвої колії, вивчайте їх, спілкуйтеся з ними, аналізуйте причини їхнього становища і, звичайно, допомагайте - не стільки матеріально (тут ваші можливості: обмежені), як морально співчуттям, добрим словом, побажаннями і т.д.).

Студент - це молода людина, сповнена жадоби знань в тій галузі діяльності, яку вона обрала своєю майбутньою професією. Поки що уявлення про неї далеко не повні. Ви тільки розпочинаєте вчитися. І прагнете вчитися добре. Інакше для чого було вступати до університету? Ви готові віддати все, щоб набуті знання, бо розумієте, що лише таким шляхом зможете стати добрим спеціалістом. Та не одразу і не кожному вдається навчитися працювати так, як хочеться і як треба. Предметів багато, завдання різноманітні, умови нові... Треба жити самостійно, встигати усе робити, наполегливо і цілеспрямовано здобувати знання. Якщо процес навчання іде за оптимальною схемою, студент встигає виконувати свої обов'язки, впевнено йти до мети. Коли ж щось упущено, важче зрозуміти і засвоїти наступний матеріал. Це очевидна істина, на жаль, деким ігнорується, тоді згодом виникають "нездоланні" Перешкоди для успішного навчання: непорозуміння, образи, конфлікти, покарання і т.д. Краще уникати їх з перших студентських днів. Тоді роки перебування в університеті стануть для вас цікавими, радісними, щасливими. Кожен період в людському житті по-своєму гарний, неповторний. Та без перебільшення кажуть - і це загально визнано, оспівано, втілено у легендах і гуморі, - що студентські літа - особлива, найкраща пора. Щоб вона виявилася такою і для вас, потрібна праця, праця і ще раз праця; Без неї знання набути неможливо. Лише працелюбний студент стає справжнім спеціалістом, -інтелігентною особистістю, щасливою людиною.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

Як нова Конституція визначає суть Української держави?

Що таке соціальна робота!

Які “основні методологічні засади?”

В чому особливість соціальної роботи як науки і учбової дисципліни!

Чим зумовлена її актуалізація в сучасних умовах?

Що є об’єктом цього виду професійної діяльності?

Які основні функції соціальної роботи?

Провідні мотиви діяльності соціального працівника.

Які форми благодійництва існували колись на Україні?

Чи була соціальна опіка на Закарпатті?

Що таке гуманізм як моральна позиція?

Яка роль соціального працівника в сучасному суспільстві?

Який взаємозв’язок існує між соціальною роботою, політикою та економікою?

У чому полягає значення Конституції України для соціального захисту населення?

Які соціальні права громадян України?

Основні компоненти змісту організаційного рівня соціальної роботи.

Яка структура органів соціальної роботи на державному, регіональному і місцевому рівнях?

Які основні функції органів соціального захисту населення?

Що таке принципи соціальної роботи?

Як Можна їх згрупувати?

Що таке методи соціальної роботи?

Який зв’язок між ними існує?

Чому соціальний працівник — нова професія в Україні?

Які професійні вимоги до спеціаліста з соціальної роботи?

Головні функції та обов’язки соціального працівника.

Які особистісні риси і якості потрібні соціальному працівнику?

Що таке його узаконені повноваження?

У чому полягає зміст спеціальної підготовки соціального працівника!

- Яка роль фундаментальних наук в підготовці спеціаліста?*
Основні форми роботи студента з учбовим матеріалом.
Як користуватися бібліотечними каталогами?
Як працювати з книгою?
Що таке конспект, реферат, анотація?
Значення раціонального режиму для людини.
Основні права і обов'язки студента.
Як організовано навчально-виховний процес в УжДУ?
Що таке загальна і етична культура?
Якою має бути поведінка студента в учбовому корпусі?
Етика студента в громадських місцях.
Як поводитися в гуртожитку?
Як ви ставитеся до батьків?
Що таке професійна етика?
Яка ваша мовна культура?
Для чого потрібні знання термінології?
У чому суть концепції соціальної роботи, система якої формується в Україні?
Чи приваблює вас професія соціального працівника?
Що заважає вам добре вчитися?
Де і ким ви хотіли б працювати після університету?
Як нова Конституція гарантує права і свободи громадян України?

ОРІЄНТОВНИЙ НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН КУРСУ “СОЦІАЛЬНА РОБОТА”

I. Вступ до спеціальності

1. Соціальна робота, її сутність і роль в сучасному українському суспільстві.
2. Предмет і завдання навчального курсу “Соціальна робота”.
3. Морально-гуманістичні витоки соціальної роботи.
4. Історичні корені і традиції благодійництва в Україні та на Закарпатті.
5. Взаємозв’язок соціальної роботи з іншими галузями суспільної практики.
6. Структура і функції органів соціальної роботи в суспільстві.
7. Принципи і методи соціальної роботи.
8. Професійний і духовно-моральний портрет соціального працівника.

II. Історія і зарубіжний досвід соціальної роботи

9. Основи соціального захисту населення в умовах ринкової економіки.
10. Становлення і основні моделі соціальної підтримки населення в країнах Західної Європи.
11. Особливості соціального захисту населення в США і Канаді.
12. Благодійництво — один з основних напрямів соціальної роботи на Заході.
13. Мотивація до праці як важливіший елемент соціального захисту населення в розвинених країнах.
14. Соціальна робота за рубежем в етнічних і расових групах.
15. Діяльність ООН і міжнародних організацій у сфері соціального захисту населення.
16. Адаптація системи соціального захисту населення в Україні до умов орієнтованого на ринкові відносини суспільства.

III. Теорія соціальної роботи

17. Основи біології людини.
18. Поведінка особи і соціальне середовище.
19. Соціальна політика Української держави на сучасному етапі.
20. Правові засади і джерела фінансування соціального захисту населення в країні.
21. Пільги і соціальні гарантії в Україні.
22. Теоретичні аспекти комунікативної діяльності соціального працівника.
23. Соціологія - методологічна основа соціальної роботи.
24. Роль педагогіки і психології в соціальній роботі.
25. Демографія і соціальний захист населення.
26. Індивідуальний підхід - основа соціальної роботи.
27. Соціальна робота з сім'єю.
28. Соціальна робота з групами людей.
29. Соціальна робота за місцем проживання.
30. Трудовий колектив і соціальний захист людей.
31. Соціальні заклади: структура, засади, специфіка діяльності.
32. Громадські організації і соціальне забезпечення.
33. Релігія, церква і благодійність.
34. Основи соціального страхування в Україні.
35. Соціальний захист і охорона здоров'я.
36. Соціальна робота з бідними і малозабезпеченими громадянами.
37. Соціальна робота з жінками.
38. Особливості соціальної роботи з молоддю.
39. Соціальна робота з неповнолітніми.
40. Соціальна робота у сфері зайнятості населення.
41. Соціальні проблеми старіння і похилого віку.
42. Основи соціального забезпечення перестарілих в Україні.
43. Соціальний захист інвалідів.
44. Соціальна робота з особами, що мають відхилення в фізичному і психічному розвитку.
45. Соціальна робота в етнопонаціональних групах.
46. Міграційні процеси і соціальна робота.
47. Взаємодія державних, громадських і релігійних організацій - запорука успіху в соціальній роботі.

IV. Методика соціальної роботи

48. Соціальне спілкування; роль і функції.
49. Технологія соціальної діагностики.
50. Соціальна адаптація особистості.
 51. Громадський захист в системі правосуддя.
 52. Нагляд і профілактика в соціальній роботі.
 53. Попередження девіантної поведінки.
 54. Позиція соціального працівника в конфліктних і екстремальних ситуаціях.
 55. Соціолого-статистичні методи в соціальній роботі.
 56. Аналіз ефективності та прогнозування в соціальній роботі.

V. Соціальна робота: організація і методика практичної підготовки спеціалістів

57. Зміст і форми ознайомчої практики.
58. Виробнича практика майбутніх соціальних працівників.
59. Особливості переддипломної практики студентів.
60. Тематика курсових і дипломних робіт з курсу та методика їх виконання.
61. Критерії оцінки знань і навичок з соціальної роботи.
62. Моральний кодекс соціального працівника.

Примітки.

1. Ряд аспектів соціальної роботи будуть вивчатися в циклі інших фундаментальних та професійно-орієнтованих дисциплін - філософія, соціологія, педагогіка, соціальна антропологія, демографія, гігієна, правознавство, інформатика, основи медичних знань і догляд за хворими тощо.

2. Окремі теми і питання поглиблено вивчатимуться у таких вибіркових навчальних дисциплінах: управління соціальними процесами, етносоціологія, психотерапія, етика соціального працівника, методика викладання соціальних наук.

3. До циклу дисциплін вільного вибору студентами увійдуть

конфліктологія, сексологія і сімейна мораль, соціальні проблеми зайнятості, пенсійне забезпечення, страхова діяльність, житлове право, соціологія праці, соціальна робота в закладах освіти, міжнародний захист прав людини, друга іноземна мова та ін.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. - К., 1996.

Закон України "Про освіту". - К., 1996.

Закон України "Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні" // Соціальний захист, 1994, № 1-2.

Березин Микола. Соціальний захист: не милостинною, а виробництвом // Віче. 1996, № 1.

Бреева Е.Б. Программа социальной работы с многодетными семьями.-М., 1992.

Бреева Е.Б. Программа социальной работы с безработными и их семьями.-М., 1994.

Введение в культурологию. / Подред. В.А. Сапрнкіна.-М., 1995.

Введение в специальность (учебное пособие для студентов медицинских институтов). - М., 1980.

Вегеш М., Гомонай В., Зимомря М. Августин Волошин. - Ужг 1995.

Войтович С.О. Світ соціальних відносин в українській культурі (історико-соціологічне дослідження). -К., 1994.

Вятр Е. Социология политических отношений. - М." 1979.

Гошовська Валентина, Арсенко Анатолій. Соціальне партнерство: яким йому бути? // Голос України, 6 травня 1996 р.

Гранчак І.М., Довгавич О.Д., Сливка В.Ю., Туряниця В.В. Осередок освіти, науки, культури. - Ужг., 1995.

ГрачевЛ-К. Програма социальной работы с семьями, имеющими детей-инвалидов. - М., 1992.

Григорьев С.И., Демина Л.Д. Учебно-производственный комплекс "Социология, психология и социальная работа" как новая форма подготовки-социологов // Соц. исследования, 1994, № 2.

Грушевський Михайло. Історія України (2-е вид.). - К., 1992.

Гурко Т.А. Програма социальной работа с неполными семьями.-М., 1992.

Декларація та Програма дій Всесвітньої зустрічі на найвищому рівні в інтересах соціального розвитку // Людина і праця, 1995, № 5, 8.

Етика.-К.. 1992.

Ефименко А. Южная Русь: Очерки, исследования, заметки. Т 1-2 -СПб, 1905.

Жуковський А., Субтильний О. Нарис історії України. - Львів, 1992.

За пределами общинного ухода: работа по нормализации и интеграции.-К.,1995.

Захист і допомога ветеранам війни та праці в Україні. Довідник. - К., 1995.

Значення змін у соціальній роботі. За ред. С. Шардлоу. - К., 1995.

Карачинська Є.Т., Удалова В.К. Бібліотечні каталоги. - К., 1992.

Кравченко Олег. Почути німий докір // Віче, 1996, № 1.

Крип'якевич Іван. Історія України. Вид. 2-е. -Львів, 1992.

Культура і побут населення України. Вид. 2-е. - К., 1993.

Лемак В.В. Основи держави і права. - Ужг., 1996.

Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 21,23.

Мигович Іван. Вісь, на якій тримається все / / Новини Закарпаття,25 січня 1996р.

Мигович Іван. По соціальній драбині вниз: особливості сучасного соціально-демографічного розвитку Закарпаття // Віче, 1996, № 6.

Мигович І.І. Основи соціології. - Ужг., 1996.

Мильков П. Очерки по истории русской культуры. Ч. 1. - Спб., 1918.

Москаленко В.Д. Программа работы с семьями больных алкоголизмом. -М.,1992.

Нариси історії Закарпаття. За ред. І.М. Гранчака.Т. І.-Ужг., 1993; т. 2,1995.

Політологія. Курс лекцій за ред. І.С. Дзюбка. - К., 1993.

Попова І.М. Соціологія. Пропедевтичний курс. - К., 1996.

Правознавство. За ред. М. Настюка. Вид. 2-е. - Львів, 1995.

Правознавство. Хрестоматія. - К., 1996.

Сидоров Володимир. Замовлення на соціального працівника // Віче, 1993, № 3.

Система соціальних послуг в ФРН // Соціальний захист, 1994, № 1-2.

Сливка Володимир. У пошуках нового // Новини Закарпаття, 23 березня 1996 р.

Социальная работа в учреждениях здравоохранения. - М., 1992.

Социология: наука об обществе. Под ред. В.П. Андрушенко, Н.И.Горлача -Х.,1996.

Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5-ти т., т. 2. -К., 1979.

Теория и методика социальной работы. В 2-х ч. - М., 1994.

Українське народознавство. За ред. С.П. Павлюка, Г.Й. Гориня, Р.ф. Кирчіва,-Львів, 1994.

Українська Радянська Соціалістична Республіка: енциклопедичний довідник.-К., 1981.

Усіченко І., Віденський Ю.” Заграничний О. І доброта, і милосердя:

Розповідь про Червоний Хрест України. - К., 1996.

Ушинский К.Д. Собр. соч., т. 8. - М., 1960.

Уайт Джон. Цілі соціального виховання особистості // Філософська і соціологічна думка, 1995, № 9-Ю.

Чорбинский С.И. Социальная работа и социальные программы в США.-М..1992.

Что такое социальная работа. - К., 1995.

Шевет Петро. Програма “Турбота” діє // Віче, 1996. № 1.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т., том 2. - К., 1990.

Якуба О.О. Соціологія. - Х., 1996.

Энциклопедия социальной работы. Пер. с англ. В 3-х т. - М., 1993-1994 гг.

Этический кодекс национальной ассоциации социальных работников // Социальная работа и социальные программы в США. - М., 1992.

ЗМІСТ

Передмова	3
<i>Тема 1.</i> Чому стає актуальною соціальна робота в Україні?.....	5
<i>Тема 2.</i> Що таке соціальна робота?.....	41
<i>Тема 3.</i> Історичні корені й традиції благодійництва	55
<i>Тема 4.</i> Морально-гуманістичні витоки соціальної роботи	78
<i>Тема 5.</i> Взаємозв'язок соціальної роботи з іншими галузями суспільної практики.....	92
<i>Тема 6.</i> Структура і функції органів соціальної роботи в Україні.	105
<i>Тема 7.</i> Принципи і методи соціальної роботи	125
<i>Тема 8.</i> Яким має бути соціальний працівник?	136
Післямова.....	146
Контрольні запитання	156
Орієнтовний авчально-тематичний план курсу “Соціальна робота”.....	158
Використана література	162